

अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः
अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः
अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः अथर्ववेदः

प्राप्तयोर्यदेव सोऽपि गर्हाया मे वेत्तु भयार्थं निपातनम् अवद्यं पायम् गर्ह्ये किम् अनुद्यं गुरुनाम तद्धितं
वचनानर्हं च आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिरूपरास्य च श्रेयः कामो न गृहीयाज्ज्येष्ठपत्यकलत्रयोरिति
। तपरणगोः व्यवहर्त्तव्येत्यर्थः पारणमन्यत् स्तुत्यमित्यर्थः अनिरोधो प्रतिबंधः तस्मिन्विषये ह्यजे
शतेन वर्ग्यकमाहृत्याया वस्यंकरणां वहंत्पनेनेति वस्यंशकटम् कारणाकिम् वास्यं बोधव्यम् अर्थः स्वामि
अर्थयोगोः गर्भाधानार्थं ह्यषभेरा उपगन्तुं योग्येत्यर्थः पुजने कालेऽति किं उपसार्था काशी प्राप्तयेत्यर्थः अज
र्यसंगतम् न जपूर्वाज्जीर्यतेः कर्त्तरि यत्संगतं चेद्विशेष्यम् न जीर्यतीत्यज्यम् तेन संगतमायैराणाज्यं ऊरु
दुतमिति भट्टिः मृगैरज्यं जलोपदिष्टं मंदे ह्वं वायुपनूतं धेत्यत्र संगतमिति विशेष्यमर्थार्थम् संगतं किम्
अजरिताकं वलः भावे तु संगतकर्त्तृकेऽपि गणदेव अजार्थसंगतेन च दः सुयिक्यम् च उन्नतस्त्राभ्याव इत्याकाश
तेव देर्भावेक्यस्यात् चाद्यत् अनुपसर्गोऽनुपपदे वसोद्यम् वसवद्यम् वसवेदः तस्य वदनमित्यर्थः कर्म

सि.क

३

णिप्रत्ययवित्तेके उपसर्गान्तरपदेवः अनुवाद्यम् अपवाद्यम् भुवोभावेऽप्यात् वस्त्रणोभावेऽप्यभूयम्
सुपीत्येव भव्यम् अनुपसर्गइत्येव प्रभव्यम् हनस्तद्य अनुपसर्गोऽप्युपपदेहनेभावेऽप्यप्यात्० तकारश्चा
नादेशः वस्त्रणोहननं वस्त्रहत्या स्त्रीत्वं लोकात् एतिसुशास्त्रद्वयः क्यप् एभ्यः क्यस्यात् इत्थस्यपिति
कृतितुक् इत्यः स्तुत्यः शासइदइहलोः शिष्यः हृद्वतिहजोगहरांनहृदः हृत्यः हृदःस्तुवाय्याञ्जित्विजः आ
हत्य नृष्य पुनः क्यवृत्तिः परस्यापिरप्यतोवाधनार्था अवश्यस्तुत्यः शंसिइहिगुभ्योवेतिवाशिका शंस्यंशास्य
म् इत्थं दोस्यम् गुह्यंगोस्यम् प्रशस्यस्यश्चः इद्वदिहशंसइहारापतइतिसूत्रद्वयवलाच्छंसेः सिद्धम्
तरयोस्तुमूलंमृग्यम् आइः पूर्वादंजेः संज्ञायामुपसंख्यातम् भञ्ज्यक्तिमक्षराकानिगतिषु बाहुलका
रोक्यप्ः अनिदि तामिति नलोपः आज्यम् ऋडपवाच्चाक्षपिहतेः हत हृत्यम् हृधा हृष्यम् क्षपिचृत्ये
कलंचर्मम् तपरकरणांकिं कृत कीर्त्यम् अनित्यरूपन्ताश्चुरादयइतिणिजभावेरपत् णिजन्तानुयत्

संज्ञापय्युदासस्तुपुंसिचरिताथः सत्यंविमर्तेभृङ्गिदीर्घात्क्रमादेर्कारपत् ३

खनः चान्कप आरुणाः खेयम् इत्येतिरुस्वः सुपठः भृजोऽसंज्ञायाम् भृत्याः कर्मकराः भर्तव्याश्चार्थः कि
याशब्दोयं न तु संज्ञा समश्च वङ्गलम् संभृत्याः संभार्याः असंज्ञायामेव विकल्पार्थमिदं वार्तिकम् असंज्ञायां
किम् भार्यानामक्षत्रियाः अथ कथं भार्यावधूरिति इह हि संज्ञायां समजेति कथा भाव्यम् क्वपुनर्भरतेरेव
तदनुबंधग्रहणमिति परिभाषया मृजेर्भिभाषा मृजेः क्वपुवास्यात् पक्षेणपत् मृज्यः चजोः कुधिरापतोः च
स्पजस्पचकृत्वस्यात् घितिरपतिचपरे मृजेर्बद्धिः मार्ग्यः यंक्तादीनांच यंक्ताः नात्वंचेरिति उपत्ययः राज
सूर्यसूर्यमृषोद्यरूपकृष्णकृष्टपञ्चाव्यथाः एते सप्तक्यवंतानियान्तपते राज्ञा सोतव्यो भिषवद्वा ए निष्पाद
यितव्यः यद्दालनात्मक सोमो राजा सूर्यतेः कंड्यते त्रेति अधिकरणे क्यप् निपातनादिर्घः राजसूर्यः राजसूर्य
म् अर्द्धर्चादिः सरत्वाकाशसूर्यः कर्त्तरि क्यप् निपातनाडत्वम् यद्वा घूपेरणेतुदादि भुवतिकर्मणि लो
कंपेरायति क्यपोरु मृषोपपदाद्धदेः कर्मणि नित्यं क्यप् मृषोद्यं विशेष्यनिघोयं उद्वायसौदर्यगुणामृषो

सि. क.

४

घाः रोचतेरुच्यः गुपेरादेः कलंचसंज्ञायाम् सुवर्णरजतमिन्नंधनंकप्यम् गोप्यमन्यत् कृष्टेस्वयमेवपचनेकूपच्याः
कर्मकर्त्री श्रुतेतुकर्मणि कृष्टपाक्याः नव्यथतेअव्यथः भिद्योभ्योनदे भिदेरुक्तेश्चकप्यात् उक्तेर्धत्वंच भि
नन्तिकलंभिद्यः उक्तत्पदकमु०व्यः नदेकिभूमिन्ताः उक्तिः पुष्यसिद्धो नक्षत्रे अधिकरणेक्यपनिपात्यतेऽप
घांतंभिन्नार्थाः पुष्यः सिध्यत्यस्मिन्सिध्यः विपूयविनीयजित्यामुज्जकल्कहलिषु पूङ्ग्वीज्जीभ्यः क्यप् विपू
योमुंजः रज्ज्वादेकरणायशोधयतव्यइत्यर्थः विनीयः कल्यः पिरुभौसधविशेषइत्यर्थः पापमितिवाः जित्योह
लिः वलेनकृष्टव्यइत्यर्थः कृष्टसमीकरणायस्थूलकाष्ठम् अन्यन्तविपत्यम् विनेयं ० जेयंच पुत्ययिभ्यां
० ग्रहेः छंदसीतिवक्तव्यम् प्रतिगृह्यम् अपिगृह्यम् लोकेषुप्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यम् यदोत्वेरिवास्यापश्चेष
च अवगृह्यम् प्रगृह्यम्पदम् अस्वेराधरांतः गृह्यकाः शुकाः पंजरादिवंधनंनपरतंत्रीकृताइत्यर्थः
वास्यायं ग्रामगृह्यासेना ग्रामवहिर्भूतेत्यर्थः स्त्रीनिर्देशात्पुंसकयोर्न पक्षेभवःपक्ष्याः दिगादित्वाद्यत्

रामः

४

भाष्ये गृह्यते भाष्यं गृह्यः तस्य शास्त्रित इत्यर्थः विभाषास्तु विधौः कस्यात् कृत्यं वृष्यम् पक्षे ऋहलोर्णत् ऋ
वर्णान्नाईलंतावधातौर्णत्स्यात् कार्यम् वर्षम् युग्यंचपत्रे पत्रंवाहनं युग्योगौः अत्रक्यपूजत्वंचनिषोत्प
ते अमावस्यादन्तरस्याम् असोपपशद्वसेरधिकरणेणपत् ह्रस्वोसत्यां पाक्षिको ह्रस्वश्च निपात्यते अमा
सहस्रसतोऽस्यांचडांको अमावस्या अमावास्या ऋहलोर्णत् चनोरितिकत्वम् पाक्यम् पाणोस्तेजोर्णत्
वाच्यः ऋडपधलक्षणास्यकपोऽपवादः पाणिभ्यां सृज्यते पाणि सागर्परज्जुः समवपूर्वाच्च समवसर्पाः
नकादेः कादेर्धातोश्चजोः कृत्वंतःगर्जम् वार्तिककारस्तु चनोरिति सूत्रे निष्ठाया मनिट इति पूरयित्वा
नकादेरित्यादि० प्रत्याचरण्यो तेनार्जितर्जिप्रभृतीनां न कृत्वं निष्ठायां सेटत्वात् युचुयुचुप्रभृतीनां तु
कादित्वेपि कृत्वं स्यादेव सूत्रमते तु यद्यपि विप्ररीतं प्राप्तं तथापि यथोक्तं मुनीनां प्रामाण्यम् अजि
वज्ज्योश्च तत्कृत्वं समाजः परिव्राजः भुजसुव्रौपाण्युपतापयोरेतौ निपास्येते भुज्यतेऽनेनेति भुजः पा

सि. क.

५

णिः हलश्चेति घञ् सुवर्जं त्यस्मिन्निति सुब्रुः उपतापोरणाः पाण्यपतापयोः किम्भोगाः समूहः प्रयाजाः
प्राज्ञोयज्ञांगे पंचप्रयाजाः त्रयोनुपाजाः यज्ञांगे किं प्रयागाः अनुयागाः वंचेर्गतिः कुत्वं न वंचं गते किं
वंचं काष्ठं कटिलीकृतमित्यर्थः ओकः उचः केऽचैर्गुणकत्वे निपात्येते केपरे ओकः शकुंतलघले
इगुपधः लक्षणाः कः घञासिद्धेऽतोदानार्थमिदम् एषभावश्चेक कुत्वं न अवश्यपाच्यम् यजपा
चरुचपवर्चश्च एषेकत्वं न याज्यं याच्यम् रोच्यम् प्रवाच्यम् ग्रंथविशेषः ऋचः अर्च्यम् ऋदुपध
त्वेऽपि अतएव सापकारणपत् त्यजेश्चात्पाज्यम् त्यतिपूज्योश्चेति काशिका ~~विशेषः~~ तत्र पूज्यं हणं
चिंत्यम् भाष्यानुक्तत्वात् एषस्त्रकारो त्यजेरूपसंख्यातमिति हि भाष्यम् वचोऽशब्दसंज्ञायाम्
वाच्यम् शब्दख्यायां तु वाक्यम् प्रयोज्यं नियोज्योऽशब्दार्थः प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः नियोज्यो भृत्यः
भोज्यं भक्षः भोग्यमन्यत् एषस्त्रकारो लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम् लाप्यं दभिर्धातुश्च पठितोऽपि वा

एषः

५

त्रिकवलात्वीकार्यः दाम्भः ओरावश्यके उवर्गान्ताद्भ्रातोरार्पत्सादवश्यंभावेद्योत्ये लाव्यं पाव्यं
आसुपुवपिरपित्रपिचमश्च सुञ् आसाव्यम् पुमिश्रणे याव्यम्वाप्यम् राप्यम्त्राप्यम्चाम्प
म् आनाप्योऽनित्ये भाउः पूर्वान्नयनेरार्पदायादेशश्च निपात्यते दक्षिणाग्निविशेषएवेदम् सहिगार्ह
पत्यादानीयतिऽनित्यश्च सततमपुज्वलनात् आनेयोऽथोद्यदादि वैश्यकुलादानीतो दक्षिणाग्निश्च प्र
राण्योऽसंमत्तोऽसंमतिः प्रीतिविषयी भवतं कर्मव्यापारः तथा भोगोश्चादरेऽसंमतिः प्रणायश्चोरः प्री
त्यनर्ह इत्यर्थः प्रणायोतेवासी विरक्त इत्यर्थः प्रणायोऽन्यः पाप्यसान्नाप्यनिकाप्यधाय्यामानहवि
निवाससामिधेनीषु मीयतेऽनेनेति पाप्यमानं धात्वादेः षत्वञ्च आतोऽपुगितियुक् सम्यक्कृत्य
ते होमार्थमग्निं प्रतीतिसान्नाप्यम् ह्णुर्विशेषः रापदायादेशः समोदीर्घश्च निपात्यते निची
यतेऽस्मिन् धामादिकं निकाप्यो निवासः अधिकारो रापत् आप्यधात्वोदेः कत्वञ्च निपात्यते धीप

सि. कृ.
६

तेऽनयासमिधिनिधायाः कृत् कर्तो कुराडपाप्मसंचायो कुरोऽनयीयतेस्मिन्सोमं कुराडपाप्मः कतुः संचयीते सो
संचायः अग्नौ परिचाप्योपचाप्यसमूह्याः अग्निधारणार्थं स्थपलविशेषे एते साधवः अमैव तु परिचेपमू उच्यते
चेपं संचायम् चित्पायिचित्पेच चीयते सो चित्पोग्निः अग्नेश्च यतमग्निचित्पा येषां तिसर्गं प्राप्नोति कालेषु कृत्
त्याश्च त्वया गांतव्यम् गमनीयम् गम्यम् इह लोकावाधामाभूदिति पुनः कृत्यविधिस्त्र्यधिकारा इध्वं वासरु
पविधिः क्वचिन्नेति शापयति तेन कृत्यद्रुतुमुनूषलार्थेषु नेतिसिद्धम् अर्हं कृत्यतत्त्वश्च स्तोतुमर्हं नृत्तस्तुति
कर्म स्तोतास्तुतिकर्ता लिङ्गवाधामाभूदिति कृत्यतत्त्वोर्विधिः भव्यगेयपवचनीयोपस्थानीयजन्याप्राप्या
पात्यावा एते कृत्यान्ता कर्तारिवातिपात्यने पक्षेतपोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि अकर्मकानुभावे हेयाः भव
तीति भव्यः भव्यमनेनेति वा गायतीति गेयः साम्नामपम् गेयं सामानेन वा इत्यादि शकिलिङ् चान्तर्यामिः वो
इंशको वोढव्यः वहनीयो वाह्यः लिङ्गवाधामाभूदिति कृत्योक्तिः लाघवाद्देतेनैव ज्ञापनसंभवेऽप्येत्वादिति
सूत्रे कृत्याश्चेति सुप्रजम् अर्हं कृत्यतत्त्वोर्गहाराश्च इति कृत्यप्रत्यया एष लृत्त्वो धातोरेतोस्तः कर्त

रामः
६

रिक्तदिति कत्रर्थे सुबोरनाको कारकः कर्त्ता वोढमर्होवोढा कारकः कर्त्ता गाडूकुटितिडित्वंकटिता (जंभकः
नेघलिता) आजिगारितुक्तेर्नडित्वम् कोटकः विजइट् विजिता हतस्तोचिखालोः घातकः आतोयुक
दापकः नोदानोपदेशस्तेतिनवृद्धिः शमकः दमकः अनिटलुनियामकः जनिवध्योश्च जनकः वध
हिंसाषां वधकः रश्मिजभोरचिरंधकः जंभकः निघलिटिरध्वेः रंधिता रद्धा मस्त्रितशोरितिनुम् म
उक्ता नंष्टा नशिता रभेरशाल्पितोः रंभकः रद्धा लभेश्च लंभकः लब्धाः तीषसहः एषिताः एष्टाः स
हिता सोढा दरिडातेरातोखोपः दरिडिता रावुलिन दरिडायकः कृत्पल्लुडित्येवसूत्रमस्तु यत्रविहि
तास्ततोयत्रापि स्युरित्यर्थात् एवञ्च वडुलगृह्णां योगविभागेन कृत्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थः पादाभ्यां
शीयते पादहारकः कर्मणि एवुल् क्रमेः कर्मर्यात्मनेपदविषयास्कृतश्रितिमधेधोवाच्यः प्रकृता कर्त्तरी
तिकिम् प्रक्रमितव्यम् आत्मनेपदेति किम् संक्रमिता अनन्यमावोविषयशब्दः तेनानुपसर्गाच्चेति वि

सि. कृ

७

कल्पार्हस्यननिषेधः क्रमितातदर्हत्वमेवतद्विषयषत्वं तेनकृतेत्यपीतिकेचित्प्रामेतिडित्यत्रपरस्मैपदस्य
हरांतङ्गनयोरमावंलक्षयति संजिगेमिषिता एचंनहृश्चतुर्भ्यः विवृत्तसिताभ्यङ्गन्ताणराबुल् अ
ह्वोपस्यस्थानिवत्वात्तनहृद्भिः पापचकः पङ्गुगन्तानुपापाचकः नदिग्रहिपचारिभ्योल्पुणिन्वच
ः नंघादेर्लुपुः गत्यादेर्णिनिः पचादेरच्चात् नंद्यतीतिनन्दनः जन्मदयतीतिजनार्दनः मधुसूदनः
विशेषेणाभीषयतीतिविभीषणाः लवणाः तंघादिगणोतिपातनास्सत्त्वमृगाही स्थायी. समंत्री
विशयी. हृद्भ्यभावोनिपातनात्. विषयी इहषत्वमपि परिभावी परिभवी पाक्षिकोहृद्भ्यभावोनिपा
त्यते पचादिराकृतिगणाः शिवरामरिष्टस्यकरेकर्मणिघठोठच् इति सूत्रयोः करोतेयठेश्च अच्युत्प
प्रयोगात् अच्युत्पपेपरेपङ्गुगविधानाच्च केषांचित्पाठस्तुअनुबंधासंजनार्थः केषांचित्प्रपंचार्थः
केषांचिदाधकवाधनार्थः पचतीतिपचः नदद्. चोरट्. देवडित्यादयष्टितः नदीचोरी. देवी. दक्ष्यते

रामः

७

द्वयपवेतिकः प्राप्नः। जारभराः श्रपचाः अनयोः कर्मण्यारप्राप्नः। न्यंकादिपाठात् श्रपकोपि। पङ्गेविचेतिलुकः न धातुलेप
इतिगणवृद्धिनिषेधः। चेक्रियः। नेन्यः। लोलुवः। पोपुवः। मरीमृजः। चरिचलिपतिवदीनां वादित्वमच्चाक्चाभ्यासस्येति
वक्तव्यम्। आगमस्य दीर्घत्वसामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो हलादिशेषश्च न चराचरः। चलाचलः। पतापतः। वदावदः। हतेर्घत्वं
च घत्वमभ्यासस्योत्तरस्य नुभ्यासाच्चैतिकत्वं घनाद्यतः। पाटेर्णिलुकोक्त्वादीर्घश्चाभ्यासस्य। पाट्पटः। पक्षेचः। चलः
पतः। वदः। हतः। पाट्। रात्रेः कृतीति वामुम्। एत्रिचः। रात्रिचः। इगुपधज्ञापीकिरः कः। एभ्यः कः स्यात् क्षिपः। लिख
बुधः। कृशः। ज्ञः। घीरणातीति प्रियः। किरतीति किरः। वासरूपविधिना एव लृत्तौ अपि क्षिपकः। क्षेत्पाः। आतश्चोपस
र्गः। कृष्णात्। श्पाद्यध्वेतिरास्यापवादः। सुलः। प्रज्ञः। पाघ्राभ्या धेट् दृशः शः। पिवतीति पिवः। जिघ्रुः। धमः। धयः। धपाकत्या
धेट् दृष्टित्वात् स्तनंधपीति ० खशीवङ्गे प्राप्नः। खशोत्पन्ननेष्यते इति ह्रस्वः। पश्यतीति पश्यः। प्रः संज्ञायां न व्याघ्रादि
भिरिति निर्देशात् अनुप्रसर्गाद्धिं प्रपविन्दधारिपरिवेद्युदे जिचेति सातिसाहिम्पश्चाशः स्यात् लिंपः विंदः धारयः। पायः।

सिंह
८

वेदः। उदेजयः। चेतयः। सातिसुखार्थः। सौत्रोहेतुमन्तः। सातयः। वासरूपन्यायेन किपि॥ सातपरमात्मात्मात्वंतो भक्ताः
घहमर्षणेचुरादिः। हेतुमरणपन्नो वासाहयः। अनुपसर्गात्किम्। प्रलिपः। नौलिंपेर्वाच्यः। निलिंपादेवाः। गवादिषु विरे
संज्ञायाम्। गोविन्दः। अरविन्दं कमलम्। ददाति दधात्योर्विभाषाः। शः स्यात्। ददः। दधः। पक्षे वक्ष्यमाणे। अनुपसर्गा
दित्वेव। प्रदः। प्रधः। ज्वलितिकसंतेभ्योराः॥ इति शब्द आद्यर्थः॥ ज्वलादिभ्यः कसंतेभ्योराः स्याद्वा पक्षे च ज्वालः। ज्व
लः। चालः। चलः। अनुपसर्गादित्वेवः उज्ज्वलः। तने रूपसंज्ञानम्। इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न संवध्यते। अ
वतनोतीत्यवतानः। इपाद्यधाससंस्वृतीणावसावहसिहश्चिषश्चसश्च। शैः। प्रभृतिभ्यो नित्यंराः स्यात्। शैः। व
स्येतश्चादन्तत्वात्सिद्धेः। पृथक्कथहरणमुपसर्गकं वाधितुम्। अवश्यायः। यतिश्चायः। आत्दायः। धायः। बाधः। स्फुग
गते। आङ्पूर्वः। संपूर्वश्च। आस्रावः। संस्रावः। अत्यायः। अवसायः। अवहारः। लेहः। श्लेषः। श्वासः। डेन्योरनुपसर्ग
रा स्यात्। दुनोतीति दावः। नीसाहचर्यात्सानुबंधकादुनोतेरेवराः। दवते स्तुपचाधच। दवः। नयतीति नायः॥ उपस

गुरुः
८

गीतिसुपीतिद्वयमप्यनुवर्तते तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य संबंधः । तुंदशोकयोः परिमृजापनुदोः । तुंदशोकयोः कर्मणोक्त
पपदयोराभ्यां कः स्यात् आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् । तुंदपरिमांशेति तुंदपरिमृजोऽलसः । शोकापनुदः । सु
खस्याहर्ता । अलसादप्यत्र तुंदपरिमांशेव । यश्च संसारासारलोपदेशेन शोकमयनुदति स शोकायनोदः । कपकरणे
मूलविभजादिभ्यनुपसंख्यानम् । मूलानि विभजति मूलविभजो रथः । आकृतिगणायम् । महीधुः कधुः गिलतीति गि
लः । पेदाज्ञः । दारुपाज्जातेश्च षोपसृष्टात्कर्मण्युपपदेकः स्यादणोपवादः । सर्वपदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः
षादप्यस्मिन्नतिनकः । गोसंप्रदायः समिख्यः । गोसंख्यः । गायोष्टकं अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां न कस्यात्कर्मण्युपपदेः सा
मगागः सामगीरूपसर्गे तु सामसंगा यः । पिवतेः सुगशी धोरिति वाच्यम् । सुगपी शीधुपी अनेत्रक्षीरयावा स्रणी सुगं
पति रक्षतीति सुगपा । हस्तेरनुघमने च । अंशहरः । अनुघमने किं भगसुरः । शक्तिलांगलांक्रशतो मरुयष्टि यदयदी
धनुः कुण्डेरूपसंख्यानम् शक्तिग्रहः । लांगलग्रहः । सूत्रे च धार्यर्थः सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु धारयति

सि. क.
१०

तत्राणोव सूचयाहः॥ वयसिचनुद्यमनार्थं सूचम्। कवचहरः कुमारः। भाङ्गिताच्छाले पुष्पाण्यहरतितच्छीलः पु
ष्पाहरः। ताच्छाले किं भारहारः। अर्हः। अर्हो रचयात् कर्मणुपपदे। अणोपवादः। पूजार्हावास्वणीस्तं वकर्णयोर
मिजयोः। हस्ति सूचकयोरिति वक्तव्यम्। स्तवे एते स्तवे एमो हस्ती। तत्पुरुषे कृतीति हलदन्तादिति वाङ्मूलम्। कर्ण
जपः सूचकः। शमिधातोः संज्ञायाम् शम्भवः। शम्भदः पुनर्धातुगृहणां वाधकविषयेः। पिपृह्यत्यर्थं हेत्वदिषु दांमाभ
त् शंकरानामपरिवाजिकातच्छाला अधिकारो शेते। ऐशेते खशयः। पार्श्वदिषु य संख्यानम्। पार्श्वाम्नां शेते पार्श्वशयः
। पृष्ठशयः। उदरेण शेते उदरशयः। उत्तानादिषु कर्त्रेषु उत्तानः शेते उत्तानशयः। अवमूर्द्धशयः। अवततो मूर्द्धापश्य सोवमूर्द्ध
ः अधोमुखः शेते इत्यर्थः। गिरौ उच्छ्रदसि गिरिशः। कथं तार्ह गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशाति गिरिरस्यास्तीति विग्रहे
लोमादित्वात् शः। चोरष्टः। अधिकारो उपपदे। कुरुवारः। कुरुचरी। भिक्षासेनादापेषु च भिक्षाचरतीति भिक्षाचरः। सेना
चरः। आदेशेति ल्यवत्तम्। आशयचरः। कथं प्रेक्ष्य स्थितां सहचरामिति। पचादिषु चर इति पाठात् परोक्षतो येषु मनोः पु

रामः
१०

अग्रतः सरः। अग्रमयेरायेवासरतीत्यग्रेसरः। सूत्रे। येइति एदन्तत्वं सपिनिपात्यते कथं पृथंतदयसारवर्तितकृत्मासार
मिति। बाहुलकादिति हरदन्तः। पूर्वकर्त्रीरिः कर्तव्यविति पूर्वशब्दे उपपदे सन्नेष्टः स्यात्। पूर्वः सरतीति पूर्वसारः। कर्त्रीरिः किं
पूर्वदेशं सरतीति पूर्वसारः। कर्त्ता हेतुताच्छील्यानुलोमेषु एषु घातेषु करोतेष्टः स्यात्। अतः कृकमातिस। यशस्करो
विद्या। आङ्गकरः। वचनकरः। दिवाविभातिशाप्रभास्करोन्तानतादिवहुतांशकिंलिपिंलिविंबलिभक्तिकर्त्तृचित्रक्षे
त्रसंख्याजंघावाङ्गहर्षनद्रनुरस्य। एषुकृत्तः स्यात् अहेत्वादावपि। दिवाकरः। विभाकरः। निशाकरः। कस्काः
दित्वात्सः। भास्करः। बहुकरः। बहुशब्दस्यैवपुल्यार्थस्य संख्यापेक्षया पृथग्गुह्यं। लिपिलिविशदोपर्यायो॥ संख्या
एककरः। द्विकरः। कस्कादित्वाद्दहस्करः। नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थेति घत्वम् धनुष्करः। केयन्नद्वदुषुकृत्तोऽञ्चिधा
नमिति वार्त्तिकम्। किंकरायत्करः तस्करः। हेत्वादौ दंवाधित्वापरत्वादच्। पुंयोगेऽपि किंकरी कर्मणि भूतो कर्मश्च
इउपपदे करोतेष्टः स्यात् कर्मकरो भूतकः। कर्मकारोऽन्यः। नशब्दश्लोककलद्वगाथावैरच्चाह सूत्रमंत्रपदेषु एषु

कृत्रयेन हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिपिद्यते । शब्दकारः इत्यादि । संवशक्तो रित् । शिक्त्सयोरिति वक्तव्यम् । संवकारिबी
 हिः । शक्तत्कारिर्वत्सः । शिक्त्सयोर्किं । संवकारः । शक्तत्कारः । हरते इति नाथः । पश्ये । इति नाथयो रूपपदयोर्ह
 त्स्यात्स्यात् पश्येकर्त्तरि । इति हरंतीति इति हरिः । नाथं नासारज्जं हरतीति नाथहरिः । पश्ये किंम् । इति हारः । नाथहारः
 । फलेय हि रात्मभरिश्चाफलातिगृह्णातीति फलेयहिः । उपपदस्य एदन्तत्वं यो हीन्यस्य पश्चतिपात्यते । आत्मातं विभ
 र्ति आत्मं भरि आत्मनो मयागमो भृज इत् । चात्कुक्षिम्भारिः । चात्रालुभात्मेदरकुक्षिस्थितियेठुः । ज्योत्स्नाकरं भमुदरं भ
 स्यश्चकोरा । इति मुरारिः । एजे । खश । एपन्तादेजे । खशस्यात् । अरुर्दिषदजनस्य मुम् । भरुषोदिषते । जनस्य च मुम् ।
 भागमः स्यातिवदन्ते उत्तरपदेनत्वव्यपस्य ॥ शित्वाद्वादि जनमजयतीति जनमेजयः । वातश्रुतीतिलश्च जन्वे
 दनुदजहतिभ्यः खश उपसंख्यातम् । वातमजामृगाः । खित्यनव्ययस्य खिदन्तेपो पूर्वपदस्य इत्स्वः स्यात् ततो मुम्
 भुनिधपातिलं नुदः । शर्द्धं जहामाषाः । शर्द्धायानशब्दः । नजहतीति विग्रहः । जरुतिर्न भवितापर्थः । नासिकास्तन

योर्ध्माधेटोः॥ अत्रवार्तिकं। स्तनेधेठ इति वक्तव्यं॥ नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्। स्तनं धयस्तीति स्तनं धयः॥ धेट
इति वा स्तनं धयानां सिकं धयः॥ नासिकं धमः॥ नाडीमुख्योश्च एतयोः कर्मणोरूपपदयोर्ध्माधेटोः खशस्यात्
। यथासंख्यं नेष्यते नाडिं धमः। नाडिं धयः॥ मुखिं धमः॥ मुखिं धयः॥ घटीखारीखरीषु पदसंख्यानं घटिं धमः॥ घ
टिं धय इत्यादि। खारिपरिमाणविशेषः॥ खरीगर्दभी उदिकूलेरुजिवहोः। उसुर्वाभ्यांरुजिवहिभ्यांरुलेकर्म
णुपपदे० खशस्यात् कूलमुडजतीति कूलमुडनः॥ कूलमुदहः॥ बहः प्रेलिहः॥ वहः स्कंधः॥ तं लेठीति वहं लि
होगोः॥ अदादित्वाच्छ्रपोलुक खरोदिःत्वान्नगुणाः॥ अभुं लिहो वायुः॥ परिमाणेयचः॥ म० स्थं पचास्थाली। ख
रिपचः कटाहः मितनखंच मितं पचावास्तराणी। नखं पचायवागूः॥ परित्रतापवाची विद्वरूपोस्तुदः॥ विधुं तु
दः॥ मुनिक्लृते संयोगान्तस्थलोपः॥ अस्तुदः॥ असूर्यलस्पृष्टयोर्दक्षितयोः॥ असूर्यमित्यसमर्थसमासः॥ दृशिना
नजः संबंधात् सूर्यनपश्यन्तीत्यसूर्यपश्याएजदाराः॥ ललाटंतपः सूर्यः॥ उग्रं पश्येत्सदयाणि धमाश्च सतेनि

पात्यनेः। उगमिति क्रिया विशेषणं तस्मिन्नुपपदेदृशेः खश। उगं पश्यतीत्युगं पश्यः॥ इरा उदकं तेन माघति दीव्यतेः
 विंधनत्वादिरं मदो मेघज्जोतिः। इह निपातनात् शपन्। पाणयोऽभ्यायन्तेः स्मिन्पाणिं धमो ध्वा। अंधकाराद्या हत इत्य
 र्थः। तत्र हि सर्पाद्यपनोदनापपाणयः शने। प्रियवशो वदः खचू। प्रियं वदः। वशंदः। गमेः सुपिवाच्यः। असंज्ञा
 र्थमिदं मितंगमो हस्ती विहाय सो विहंच इति वाच्यं॥ खच्च डिद्वादाच्यः। विहंगमः। विहंगः। भुजंगमः भुजंगः। द्वि
 षत्पर्यास्तपिः। खवृत्स्यात् खचि रूखः। खचू प्रेरणौ उचधायाः रूखः स्यात्। द्विषंतं परं वांतापयति द्विषंतपः।
 परंतपः। घटघटीयहरण्य हंगं विशिष्ट परिभाषानित्यानेनेह न। द्विषंतीतापपतीति द्विषतीतापः। वाचिपमो वतेः
 वाकशब्दे उपपदेयमेः खचू स्यात् वृते गमे। वाचंयमपुरंदरौ च। वाक्प्ररोरमंतत्वं च निपात्यते वाचंयमाप्तेन
 वृती वृते किं। अशक्त्यादिना वाचं पच्छतीति वाग्यामः। पूस्सर्वयोर्दारिसहोः। पुरंदारयतीति पुरंदरः॥ सर्वंसहः।
 सहियहरणमसंज्ञार्थम्। भगोचदोरैरितिकाशिका। बाहुलकेन लब्धमित्याहुः। भगंदास्यतीति भगंदरः॥ सर्वकू

लाभकरोषेषुकषः। सर्वकषः खलः। कूलंकषानदी। अभंकषोवायुः। कर्षकषाकाया। मेघनिभयेषुकजः। मेघं
करः। मृत्तिकाः भयंकरः भयशब्देनतदन्तविधिः। अभयंकरः। क्षेमप्रियमडेऽराच। एषुकजोऽप्यरास्याच्चात्त्वच।
क्षेमंकरः। ऋक्षेमकारः। प्रियंकरः प्रियकारः। मडंकोमडकारः। वेतिवाच्येऽरागुहणहेत्वादिषुदोषाभूदिति। कथ
नर्हिअल्यारंभाः क्षेमकरा इति कर्मणाः शेषत्वविवक्षायां यच्चाद्यच् आशितंभुवः करणाभावयोः। आशितेशब्द
उपपदेभवतेः खच् आशितोभवत्यनेनाशितंभवओदनः। आशितस्यभवतं आशितंभवः। संज्ञायांभृतृद्वजिधा
रिसहितपिदमः। विश्वंविभर्तीतिविश्वंभारः। विश्वंभार। रथंतंरंसाम इहृथेनतरतीतिपुत्पत्तिमात्रंनत्ववय
वानुर्थागमः। पतिंवराकन्या शत्रुंजयोहस्ती। पुगंधरः पर्वतः। शत्रुंतपः। अरिंदमः। दमिः शमनायांतेनसकर्मक
इत्युक्तंमतान्तरेलनभविताण्यर्थोऽत्रदमिः। गमश्च सतंगमः। अन्तात्पन्ताध्वरूपारसर्वाननेषुडः। संज्ञायामि
तिनिहन्नम् एषुगमेडः स्यात्। दिनवसामर्थोदभस्यापिटेर्लोपः। अन्तंगच्छतीत्यनगइत्यादि सर्वत्रयनयोरु

पसंख्यानम्. सर्वत्रगः॥ पन्नपतितंगच्छतीतिपन्नगः॥ पन्नमितिपद्यतेकान्तंक्रियविशेषराम. उरसोलोपश्च उरसाग
 च्छतीत्परागः॥ सुडरोरधिकारो. सुखेनगच्छत्पन्नसुगः दुर्गः॥ अन्यत्रापिदृश्यतइतिवक्तव्यम्यामगः॥ डेचविहायसो
 विहृदेशोवक्तव्यः॥ विहृगः॥ आशिषिहृतः॥ शत्रुवधाच्छत्रुहः॥ आशिषिकिं शत्रुघातः॥ दारवाहनोउरांतस्यचटः सं
 यां दारुशचेउपपदेआरुः पूर्वाङ्गने रराकारश्चान्तादेशोवक्तव्यइत्यर्थः॥ दार्वाघाटः॥ चारौवा चार्वाघाटः॥ चार्वाघातः॥
 कर्मणिसमिच. कर्मणुपपदे संपूर्वाधनेरुक्तंवेत्यर्थः॥ वर्मानूसंहतीतिवर्गसंघाटः॥ वर्म्मसंघातः॥ पदसंघाटः॥
 अपेक्षेशतमसोः॥ अपपूर्वाङ्गनेर्ङ. स्यात्॥ अनाशिरर्थमिदम्॥ केशापहः पुत्रः॥ तमोपहः सूर्यः॥ कुमारशीर्षयोर्णि
 निः॥ कुमारघाती॥ शिरसः शीर्षभावेतिपात्यतेः शीर्षघाती. लक्षणेजायापत्योष्टक. हनेष्टकस्यावक्षरावतिकर्त्त
 रिजायाघोना. पतिघाती. अमनुष्यकर्त्तृकेचः॥ जायाप्रलिलकालकः॥ पतिघायाणिरेखापित्तघ्नघृतम्. अमनुष्ये
 तिकिं आशुघातः शृङ्गः॥ अथकथंवलभइपलंवघ्नः शत्रुघ्नः कृतघ्नइत्यादि मूलविभुजादित्वात्मिदम्. चारघातो. न

गरघातो हस्तीति तु वाहुलकादणि शक्तौ हस्तिकपाटयोः॥ हनेष्टकस्यात् शक्तौ घोषायाम् मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् ह
स्तिघोषनाकपाटप्रश्चोरः॥ कवादेति पाठान्तरम् पाणिघताड्योऽशिल्पिनि हनेष्टकदिलोपोऽद्यत्वं च निपात्यते पाणिना
ड्योऽप्युपपद्यते॥ शिल्पिनिकि पाणिघातः॥ तंडघातः॥ राजपुत्रसंख्यातम् राजानं हन्तीति राजघः॥ आद्यशुभरा
स्थूलपलितनयां धृष्टियेषु चार्थेष्वेवौक्तजः करणेषु च एष चार्थेष्वन्येषु कर्मसूपपदेषु कृजेषु च अनाद्यमा
द्यं कुर्वन्त्यनेनाद्यकरणम् अच्योकिम् आही कुर्वन्त्यनेन॥ इह मतिष्वेव सामर्थ्याद्भुडपिनेति काशिका भाष्यमतेन
स्पृष्टस्योदेव अच्योवितुनार्थम्॥ कर्त्तरि भुवः विश्वेषु कर्त्तृजैः॥ आद्यादिषु चार्थेष्वनेषु भवतेरेतौस्तः॥ अनाद्यमा
द्यो भवत्याद्यं भविषुः॥ आद्यं भावुकः॥ स्पृशेत्तु दके क्तिन् घृतस्य कर्मणीति निहन्तम् मंत्रेण स्पृशतीति मंत्रस्य क
र्त्तृक दधिकव्याख्यातम्॥ तदादिषु दशः॥ समानाः॥ गगोश्च वक्तव्यः॥ सदृक् सदृशः॥ अन्यादृक् अन्यादृशः॥ कसो
पिवाच्यः॥ तादृशः॥ सदृशः॥ अन्यादृशः॥ सत्सद्विषय इह इह पुत्रविदभिदच्छिदजिनी राजा मुपसर्गपि किष् सभ्यकि

पू। एभ्यः क्विपूयांडुपसोसत्यसति चसुपुपपदे घुसत् उपनिघत् अंडस्। मस्। मित्रदिट् पुदिट् मित्रधक् मित्र
 धट् गोधक् प्रधक् अश्वयक् प्रयक् वेदवित्। निवित् इत्यादि अग्रयामाभ्यां नपते रीवाच्यः अग्रणीः। ग्रामणीः।
 भजोशिवः। अंशभाक् प्रभाक् अदोतुन्ने विट् स्यात् आममत्ति आमात् सस्यात् अनन्ने किं अन्नादः। क्रवेचः। अदे
 विट् पूर्वणसिद्धे वचनम एवाधनार्थम् आसमांसभक्षकः। कथं तर्हि कच्चादोऽस्य आश इति पक्षमास शब्दे उ
 पपदेऽणउपपट् स्य कच्चादेशः पृषोदादित्वात् उहः कवधश्च कामउघा अन्येभ्योपि दृश्यन्ते छन्दसीति निदनाम्
 मनिन् कनिन् वनिप्० विचयते प्रत्ययावातोः स्युः। नेङ्गशिक्षति। वश्यदे क्त इरान स्यात् इह सुहार्मा॥ मातरित्वा
 विङ्गनोऽनुनासिक स्यात् अनुनासिक स्यात् स्यात् विजायत इति विजावा ओण् अवावा विचरोदरेट् सुगणक्विपच
 अयमपि दृश्यते सत्सु द्विषेत्पस्यैव प्रयंचः। उखासत् पस्मधत् बाहधट् अन्तः। पदान्तस्यानिर्तनस्यणः स्याडप
 सर्गस्थानि मित्रात्परश्चेत् हे प्राणाशास इति तीत्वं मित्राणि शास्तीति मित्रशीः। आशासः काउपधाया इत्ववाच्यम्

॥ शीः । इत्येते गीः पूः । इस्मंत्रकिपुच एषु चोदेईस्वः स्यात्तनुच्छत् अनुनासिकस्पृक्षति दार्घ्यः । मेनोधा
तो यशान् प्रतान् चोरि स्रुह अक्षयू । ज्वरत्वे स्रुह नूरो जूरः तूः स्रूः उः वृद्धिः जनानवतीति जनो जनोवो जना
वः । मूः । मुवो मुवः । सुमूः । सुम्वो सुम्वः । एधोपः । मुर्छा । मूः मुरोः मुरः । धूर्वीः धूः । गमः क्तो अनुनासिकलोपः ।
स्यात् अर्गमत् गमादीनामिति वक्तव्यम् । परितत् संपत् सुनत् दुद्रगमादीनामिति वक्तव्यम् । लोपश्च अग्रेगः
स्थः कच चात्किप् शंस्थः शंस्थाः । शमिधातोरित्यर्चवाधितुं सूत्रम् सुप्यजातोऽपि निस्त्राच्छिले अजात्पर्यसुपि
धातोर्लोनिः स्यात्ताच्छात्मे स्यात् । उद्भ्रभोजी शीतभोजी अजाताकिं वास्त्रणात्नामंत्रपिता ताच्छीत्येके उद्भ्रभुं
क्ते कसचित् इह वृत्तिकारोऽपसर्गभिन्न एव सुपीरो निरिति व्याख्याय उत्पत्तिभ्यां गाडिः सन्नेरूपसंख्यानामि
ति पठितं हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतमेतच्च भाष्यविरोधादपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चापसर्गपिणिनिः । सबभू
वोपजीविनामनुपापिवर्गः । यतत्पधो धाम विसारि न वंचनीयाः प्रभवोः नुजा विभित्पादौ । साकारिण्युपसंख्या

सि. क.
१५

नंबल्लणिवद । अताच्छील्यार्थं वार्त्तिकद्वयम् साधुरापी बलवादी कर्त्तुं पुपमानेः । रिनिः स्यात् उपपदार्थः कर्त्ता प्रसपार्थस्य क
र्त्तु रूपमानम् उद्युक्त्वकोशतिष्ठकोशी धांक्षरावो अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्त्तरि किं अपूर्यानि वभक्षति माषान्
उपमाने किं उह्ना कोशानि वृते रिनिः स्यात् स्थिरिलशायी वहुलमाभीक्ष्णे पौनः पुन्येद्योत्ये सुपुपपदे रिनिः । क्षी
रपायिरा उशीनराः । मनः । सुपिमन्यते रिनिः स्यात् दर्शनीयमानी आत्ममाने खश्च स्वकर्मके मनस्येव वर्त्तमानात्मन्यने ४
। सुपिष्वश स्यात् चास्मिनिः । परिः । तमात्मानं मन्यते पण्डितं मन्यः । पण्डितमानी । त्वित्यनव्यपस्य कालिं मन्या अनव्य
यस्य किदि वामन्या इव एकाचोऽम् प्रपन्नयवच्च इज्जनादेकाचोऽम् स्यात् सच स्वाधम्वत् प्विदन्ते पौरे औतो मृशसोः । गाम
न्यः । वाम्नासो । स्त्रियं मन्यः । स्त्रीमन्यः । नृनरं मन्यः । भुवं मन्यः । श्रियमात्मानं मन्यतो श्रिमन्यं कलभाष्यवचनाच् श्रीशब्द
स्य ह्रस्वः । मुमभोरभावश्च भूते अधिकारो यम् वर्त्तमाने लडितियावत् करो यज्ञ करो उपपदे भूतार्थो घजे रि
निः । स्यात्कर्त्तरि सोमेनेष्टवान्सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी कर्मणि हनः । पितृव्यघाती कर्मणि त्येतत्सहे चेति यावदः ५

रामः
१५

धिक्रियते वृक्षभूराह्वेषु क्रियते सुकर्मसूपपदे पुहने भूतक्रियात् वृक्षहाः भूराहा ह्वेषाः क्रियते वृक्षे द्वेति
सार्धमिदं वृक्षादिष्वेव हनेरेव भूते एव कवेवेति चतुर्विधोत्र नियम इति काशिका वृक्षादिष्वेव क्रियेवेति द्विविधोत्र
यम इति भाष्यम् सुकर्म पापमंत्रपुरोषकृत्तः। सौकर्मदिषु च कृत्त क्रिया त्रिविधोऽत्र नियम इति काशिका सुकृत
कर्मकृत पापकृत मंत्रकृत क्रियेवेति नियमात् कर्मकृतवानित्यत्राणत् कृत्त एवेति नियमान्मंत्रमधीतवान्मंत्रा
ध्यायः। अत्र न क्रियः भूत एवेति नियमान्मंत्रं करोति करिष्यतिवेति विवक्षायां न क्रियः स्वादिष्वेवेति नियमाभावाद्
यस्मिन्नूपपदे क्रियः शास्त्रकृत भाष्यकृत सोमे सूत्र सोमसूत्र चतुर्विधो नियम इति काशिका एव मुत्तरसूत्रेऽपि
अग्नेत्वेऽअग्निचित् कर्मण्यग्न्याधारस्थलविशेषाख्यायां श्येन इव चित् श्येनचित् कर्मणी निविक्रियः। कर्मण्युप
पदे विपूर्वात् क्रोराणेतरे निः स्यात् कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम् सोमविक्रयी वृत्तविक्रयी दृश्येऽकृत्त निः। कर्मणि भूत इ
त्येव पारं दृष्टवान् पारं दृष्ट्वा राजनिपुः क्रियः। कृत्त निः स्यात् पुधिरन्तर्भावितरणार्थः। राजानं यो धितवान् राजयुध्याः राज

सि. क.
५६

कृत्वा सहेच कर्मणीति निवृत्तम् सह्युध सहकृत्वा सत्यम्प्रांजनेर्दः। सरसिर्जं मंडरायां जातो मुनुरनः। श्यायेरि
ति रुचः। पंचम्यां मजातो अजातिशब्दे उपपदे जनेर्दः संस्कारजः अद्वयजः। उपसर्गच संज्ञायाम् प्रजास्थानं ततो
जने अनेन कर्मणि अनु स्वाज्जनेः कर्मणि उपपदे दुः। धुंमांसमनु रुद्रनातायु मनुजा। अन्येष्वपि दृश्यंतः
पुपपदे पुजनेर्दः। अजः। द्विजः। ब्राह्मणजः। अपिशब्दसर्वपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वन्तरादपि कान्तरेष्व
पिकचित् एतेन स्वातापरिवाः कृत्वा वतु निष्ठा एते निष्ठा संज्ञोस्तः। निष्ठा भूतार्थं ह्यनेन धातो निष्ठा स्यात् तच्च
तयोरेवेति भा कर्मणोः कः। दितिकर्त्तरि कवतुः उकावितो स्तातं मया कृतं। शिष्योऽपि निष्ठातस्य
नः स्यात्। शीघ्रवार्त्तन कर्मणोः लुप्तिः कामो मया ॥ श्रुकठ किति। श्रितः। श्रितवान्। भूतः। भूतवान्। श्रुतः
। उस्मात् पुनर्भवो वाच्यः। ते कश्चाच्चेठ। उस्मृतः। नृतः। हन्तः। एदाभ्यां निष्ठातो न। पूर्वस्य च दः। रिफदकार
भ्यां निष्ठातस्य नः स्यात्। निष्ठापि क्षया पूर्वस्य धातोर्दकारस्य च० ऋत इत्। एषः। एतस्मिन् शीर्स्मः। दहिरंगत्वेन

रामः
१६

हृद्रेरसिद्धत्वाचेराकृतस्पर्यत्पंकार्तिः भिन्नः छिन्नः । संयोगादेरातो धातोर्थ एवतः । निष्ठातस्यतः डांणः । ग्लानः । त्वादिभ्यः
ः । एकविंशतेर्लज्जादिभ्यः प्राग्वत् लूतः । ग्रहिण्या । ज्ञानः डावो दीर्घश्चाडगतौः इतः उडनुपताये इत्ययं तु नाटयते सातुवं
धकत्वात् मृडतयाडतयेति माघः । गूनः । पूर्वो विनाशे पूनापवाः विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् सिनोतेर्गासः । कर्मकर्तृ
कस्य सिनोयासः । ग्रसेति किं सितायासेन सूक्री । कर्मकर्तृ केति किं सितोयासो देवदत्तेन । ओदितश्च । भुजो भुग्य ।
दुभाश्चिउच्छूनः । औहाकग्रहीणः । स्वादयओदित इत्युक्तं सूतः । सूतवान् । इन । ओदिन्मध्ये डीङ् ४ पाठसामर्थ्या
नेट् उड्-डीनः । इवमूर्तिस्पर्शयोः श्पः । इवस्यमूर्तौ काठिन्येस्पर्शे चार्थे श्पेङ् ४ संप्रसारणं स्यात् विद्यायाम्-इपोस्या
र्शे श्पेङ्गेतिष्ठातस्यतस्यादस्पर्शेर्थे हलइति दीर्घः शांतं घृतम् अस्पर्शे किम् शांतं जलम् इवमूर्तिस्पर्शयोः ४ किम्
सप्रयानो हश्चिकः धगेतात्सं कुचित् इर्थः प्रतेश्च प्रतिपूर्वस्य श्पः संप्रसारणं स्यात् निष्ठायाम्-मतिष्ठा नवि भाषाः
भ्यवपूर्वस्याश्पः संप्रसारणं वा स्यात् अभिज्ञानं घृतम् । अभिज्ञानं अवज्ञानोः वशीनो हश्चिकः । व्यवस्थितवि

सि. ६

१)

भाषेयं तेनेहन समवस्थानः। अंचो नपादा अंचो निष्ठातस्य नः स्यान्नत्वयां दानेपस्य विभाषा यस्य कचिद्विभावयेडविहि
तत्तनो निष्ठायां इरातः उदितो वेति त्वायां वेदत्वादिहनेट् समक्रः। अनया दाने किम् उदक्ते मुदकं कूर्यात् नत्वस्यासिद्ध
त्वाद्वा श्चेति पत्वेषां निष्ठादेशः पत्वस्य प्रत्ययद्विधिषु सिद्धो वाच्यः। ह्यकणः। ह्यकणवान् परिस्कन्दः पाच्यभरतेषु। पू
र्वेण्यमूर्द्धन्ये प्रात्येतद्भावे निपात्यते परिस्कन्दः। प्राच्येति किं परिस्कन्नः। परिस्कन्नः परे श्चेति विकल्पः। स्तंभे रिति पत्व
माप्तेः प्रतिसुब्रुनिस्तद्धौ च अत्र पत्वन्स्यात् दिवे विजिगीषायां दिवो निष्ठातस्य नः स्याद्विजिगीषायामयूनः। वितिगी
षायां घृतम् निर्वाणे वाते अवात इति छेदः। निः पूर्वादाते निष्ठातस्य नत्वं स्यात् वातश्चेत्कर्त्तानः निर्वाणेऽग्निमुनिर्वा वा
तेत निर्वातो वातः। श्रुषः कः। निष्ठात इत्येव श्रुषः। यचोवः। पक्कः क्षाप्योमः। क्षामः। स्यः प्रपूर्वस्या प्रातरूपः संप्रसारणं
स्यान्निष्ठायाम् प्रत्योऽन्यतरस्याम् निष्ठातस्य मोवा प्रतीमः प्रलीतः। प्रात्किं स्नानः। अनुपसगोत्फुह्य क्षीवकशो
श्वाद्याः। जिफल्वाफुह्यः। निष्ठातस्य लत्वन्निपात्यते लत्वत्वे कदेशस्यापादं निपाततमिष्यते फुह्यवान् क्षीवादिषु तुक्त

रामः

१)

सुत्पयस्यैवतलोपः। तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तस्योभावाश्च निपात्यते क्षीवोमन्तः। कृशस्तनुः। उद्धाद्यानीरोगः। अनुपसर्गात्कि
म्भदितश्च भाकोरेतोनिश्चायांश्चानस्यातत्ताचचरफलोत्तउत्पान्तादोकिः प्रफुल्लः। प्रक्षोबितः। प्रकृशितः। प्राह्वोधि
तः। कथं तर्हि ह्योषु डुमं सानुमतः प्रफुल्लमितिः फुल्लविकसने पचाद्यच् सूत्रंत फुल्लतादिनिवृत्त्यर्थम्। उत्फुल्लसंफु
ल्लयो रूपसंख्या नम् नुदविशेन दशशब्दाभ्यो न्यत्रास्याम् एभ्यो निश्चातस्य नोवानुन्नः। उन्नः। विद्विचारणो गैधादि
कएवगत्सते उंदिनापौराणासाहचर्यात् विन्नः। विन्नः। विन्निस्त्विदितः विद्यते विन्नः। उन्दी श्चादितो निश्चायाम् श्रयते
रोदितश्च निश्चायाश्चानुन्नः। उन्नः। उन्नः। शतः। घातः। घाणः। शीणः। शीतः। नध्याख्यापृ मूर्द्धिमदाम् एभ्यो नि
श्चातस्य नत्वं नध्यातः। नध्यातः। पूर्तः। राह्योपः। मूर्तः। मत्तः। विन्नो भोगमत्पपयोः। विद्वते निश्चातस्य निपातो यम् भोय
प्रतीते चार्थे विन्नधनम् विन्नः पुरुषः॥ अनयोः किं विन्नः। विभाषागमहनेति क्लृप्तो वेदत्वादिहनेट् सिन्नं शकलम्
भिन्नमन्यत् ऋणमाधमरणं ऋवातोः क्लृप्तकारस्य नत्वं निपात्यते अधमर्णव्यवहारो ऋतमन्यत् स्फापः स्फा निश्चायां

लुभः कानिष्ठयोरिदं स्यात्तुल्यं लुभितः गार्धेतुल्यः क्लिशः कानिष्ठयोः इदं स्यात् क्लिश उपतां
शुविवाधने अस्य कान्याविकल्पे सिद्धेपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते

सि. क.

१८

स्फातः। इति नष्टायाम् निरः कुषे निष्ठाया इत स्यात् पस्पविभाषेति निषेधा प्राप्ते पुनर्विधिः। निष्कषितः। वसति शुबो
रिठ् आभ्यां कानिष्ठयोर्नित्यमिदं स्यात् उषितः। शुषितः। अंचेः पूजायाम् पूजार्थादञ्जेः कानिष्ठयोरिदं स्यात् अश्वितः
गतेतु अक्तः। लुभो विमोहने। लुभः। कानिष्ठयोर्द्विष्यति स्मिवा उपतायेनित्यं प्राप्ते क्लिभृविवाधने अस्य कान्यावि
कल्पे सिद्धेपि निष्ठायां निषेधे माते विकल्पः। क्लिशितः। क्लिष्टः। पूरुश्च पूरुः कानिष्ठयोरिदं स्यात् पूरुः ४ क्ताच पू
रुः कानिष्ठत्वे सठ किन्न स्यात् पवितः पूतः। काग्रहणमुत्तरार्थं नोपधादित्यत्र हिन्को वसं वध्यते। निष्ठासीदु सि
दिमिदिद्विदिधुषः सभ्यः संपर निष्ठा किन्न स्यात् शपितः शपितवान् अनुबन्धनिर्देशो यउ लुङ् निवृत्त्यर्थः शशि
नः शशितवान् आदिकर्मणि निष्ठावक्तव्या आदिकर्मयोक्तः कर्तरि च। आदिकर्मणि यक्तः सकर्तरि स्यात् चाभ्या
वकर्मणे विभाषा भावादिकर्मणोः भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इदं स्यात् पुस्वेदितश्चैत्र पुस्वेदितं ते
न त्रिष्विदेति भ्वादिर्त्रटि स्यते जिद्धिः साहचर्यात्। स्विद्येते स्तु स्विदित इत्येव त्रिमिदा जिद्विदादिवादी भादी च पु

रामः

१८

मेदितः प्रमेदितवान् प्रक्षेदितः प्रक्षेदितवान् प्रधर्षितवान् क्षमायां किम् अयमृषितं वाक्यम् अविस्पष्टमि
त्यर्थः। उडुपधा भ्रावादिकर्मणोऽन्यतरस्याम् उडुपधात्परभावादिकर्मणोः संहित्वा वाकिन्लस्या कृतितं त
द्योतितम्। मुदितं मोदितम्। साधुना प्रकृतितः प्रयोतितः। प्रमुदितः। प्रमुदितः। प्रमेदितः साधुः उडुपधात्
किम् विदितं भावेत्यादिकिरुचितं कर्षायणम्। सेट्किं। कृष्टम्। शब्धिकारो भ्यस्वेष्टतेनेह। गुभ्यते गुवि
तम् निष्ठायां सेटि। शोर्लोपः स्यात् भावित भावितवान् श्रुदित इति नेट्। संप्रसारणम् शूनः दीप्ति ४ गुह्य
ठक् चनु वतः। ततः। यतेः सनिवेकत्वादिति उभावेष्टान् द्वितीयांश्चितेति सूत्रे निपातनादिव। यतितः से
सीचीतिवेकत्वात्सिद्धेकंतत्पादीनाभीदित्वेनानित्यत्वत्तापनाद्वा तेन धावितमिभराज धिपेत्यादि यस्य
विभाषेत्यत्र एकाच इत्येव। दरिद्रितः शुद्धत्वांतर्धांतल्यं स्निष्टविरिधकांठवाठानिमंथमनलमः सक्ता

सि. कृ

१८

विस्पष्टस्वरानायासभूशेषः शब्दादीन्येऽनिठकानि निपात्यन्ते समुदायेन मन्थादिष्ववाच्येषु डवडव्यसंपृक्ताः सः
क्तवो मन्थः मन्थनदण्डश्च शुद्धो मन्थश्चेत्। स्वातन्त्र्यमनः। धातन्त्रमः। लयंसक्तं निष्ठानत्वमपि निपातनात् स्त्रियम
विस्पष्टम् विस्त्रिः ४ स्वरः। स्त्रे च्छरे भूअनयो रूपधाय इत्वमपि निपात्यते फांठ अनायाससाध्यः ४ कषाय विशेषः।
माधवस्तु न वनीत भावात्मा गवस्थापनं डव्यं फांठमिति वेदभाष्ये आहः बाटं भूशं अन्यत्रतुः शुभितं शुद्धो
राजेतितु आगमशास्त्रस्यानिसत्वात् स्वनितं। धनितम् लगितं स्त्रेद्धितं विरेषितं फणितं बाहितम् धविशसी
वैपात्ये एतौ निष्ठायां अवितये एवानिदौस्तः ध्वेष्टे विशस्तः। अनेत्र धर्षितः। विशसितः। भावादिकर्मणोस्तु
वैपात्ये धर्षिर्नास्ति। अतएव नियमार्थमिदं सूत्रमिति हन्तिः ध्वेष्टेरादित्वे फलं चित्पमिति हरदत्तः। माधवस्तु
भावदिकर्मणो वैपात्ये विकल्पमाह ध्वं धर्षितम् प्रध्वः प्रवर्षितः। दृढः स्थूलवल्लयोः। स्थूले वल
वतिच निपात्यते दृहृहृहिहृङ्गोक्तस्य इडभावस्तस्य ठत्वं हस्यलोपः इदितो नलोपश्च हहितो हंहितो न्यः। प्रभौ

रामः

१८

[illegible]

सि. कृ.

२०

तूर्याः। त्वरितः। अस्यादित्वे फलं मंदम्। संपुष्टः संपुष्टितः। आस्थानः। आत्वनितः। हृष्ये लोमसु। हृष्ये निश्वासा इन्द्रास्याः।
ह्योमसु विषये हृष्टं हृष्टितं लोम। विस्मितप्रतिधातयोश्च। हृष्टो हृष्टितो मैत्रः। विस्मितः प्रतिहृतो वेत्पथः। अन्यत्र तु हृष्ट
अलीके उदित्वां निश्वासां नेटु। हृष्टतु दौष्ट। अपचितश्चापते निपातोयं वा। अपचितः। अपचापितः। प्यापः पी। वास्या
निश्वासां व्यवस्थितविभाषे घम्। तेन स्वगे नित्यम्। पीतं मुखम्। अनेत्रप्यानः पीतः स्वेदः। सोपसर्गस्य नः प्रप्यानः। आङ्
पूर्वस्याधूसेः स्यादेव। आपीनोऽधुः। आपीनमूधः। ह्योदो निश्वासां स्वदुः स्यात् मलूनः। घनिस्पतिमास्थामिति किंति
एषां इकारोन्तादेशः। स्यात्तोदो किति। इत्वरभावयोरपवादः। दितः सितः। मामाङ् मितः शाच्छोरत्पतरस्यामृशितः। श
तः। दितः। द्यातः। व्यवस्थितविभाषात्वात्। वृते विषये रपते नित्यम्। संशितं वृम्। सम्पकसंघादितमित्यर्थः। संशितो
वास्मणः। वृतविषयकपलवातिव्यर्थः। दधाते हिः। तादो किति अभिहितं निहितम्। दोदद्वोः। घुसंज्ञकस्य दाइत्य
स्य दथ स्यात् तादो। किति चर्त्तम्। दन्नः। घोः किम्। दातः। तांतो यमोदेशः। न चैवं विदन्नमित्यादावुपसर्गस्य दल्लीति दी

रामः

२०

र्धायनिः॥ तकारोदोतदविधानात् दान्तोवाः धान्तोवानचदान्तत्वेनिष्ठानत्वं धांतत्वेरूपस्तथोरिति धत्वं शक्यम् सनि
पातपरिभाषाविरोधात्। अचउपसर्गान्तः। अजनादुपसर्गात्परस्यदाइत्यस्यधोभचक्षः स्यात्तादौ किति चर्त्तम् पुनः।
अवनः। अवदत्तं विदत्तं च मदत्तं च द्विकर्मणि॥ सुदन्तमनिदत्तं च निदत्तमिति चेष्टते॥ चशब्दाद्यथा प्राप्तं दस्ति इग
नोपसर्गस्य दीर्घः स्यादादेशो यस्तकारस्तदाशुत्तापदे खरिति चर्त्तं माश्रयात् सिद्धम् नीनम् सूत्रम् घुमास्ये
नीत्वम् घेटं धातयितं गोतं जतसनेत्यात्वम् जातं सातं सातं स्वातं अदोजा धित्त्वं प्रिकितिः व्यवितिलुप्तसत्यमीकं
अदोजधिः स्याद्यपि तादौ किति च इकारउच्चारणार्थः॥ धत्वं जूरो जूरीः जः धः। आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च प्रकृतः
कटंसः प्रकृतः कटस्तेन निष्ठाया मरणपदार्थ इति दीर्घः। क्षेयो दीर्घादिति नत्वम् प्रक्षोणः सः॥ वाकोशो दैन्यपोः क्षि
पोतिष्ठायां दीर्घो वा स्यादाकोशो दैन्ये च क्षीणस्य भव क्षितास्युर्वाक्षीणायंतपस्को क्षितो वा निनदीभ्यां स्वातेः कौश
ले। भाभ्यां स्वातेः सस्यघः स्यात्कौशले गम्ये निष्ठातः। शास्त्रेषु नदीस्यः। सुपीतिकः सूत्रं प्रतिष्ठातं। प्रतेः स्वातेः सत्वं

सि. क.

२९

प्रित्तिस्नातं सूत्रं शुद्धम् अन्यत्र प्रतिसनातम् कपिष्ठुलो गोत्रे कपिष्ठुलो नाम यस्य कपिष्ठुलिः पुत्रः। गोत्रे किः कपीनास्थलं
कपिष्ठुलम् विक्रशमिपरिभ्यः स्थलम्। एभ्यः स्थलस्य सस्य षः स्यात् विष्ठलं कुष्ठलं शमिष्ठलं परिष्ठलम्। गत्यर्था
कर्मकश्चिषशीः स्यात् सवसजनरुर्जीर्यतिभ्यः श्च एभ्यः कर्त्तरि क्त धस्याच्चादभावकर्मणोश्च गंगां गतः। गंगां प्राप्य
स्नानः सः। लक्ष्मीमाश्चिष्ठो हरिः। शेषमविशपितः। वैकुण्ठमधिष्ठितः। शिवमपासितः हरिदिनमुपोषितः। एममनु
ज्ञातः। गरुडमारुहः विश्वमनुजीर्णः। पक्षमाप्ता गंगातेनेत्यादि। क्तो धिकरेण च ध्रौवगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। एभ्यो धि
करेणोक्तः स्यात् चाद्यथा प्राप्तम्। ध्रौवं स्थैर्यम् मुकुन्दस्यासितमिदं मिदं यातं रमायतेः। मुक्तमेतदन्तं तस्ये त्पूचूर्गेणो
दिदक्षवः। पक्षेभासेरकर्मकत्वात्कर्त्तरिभावे च भासितो मुकुन्दः। भासितं तेन गत्यर्थेभ्यः कर्त्तरि कर्मणि च रमायति
रिदं यातः। तेनेदं यातम् भुजेः कर्मणि अनन्तेनेदं भुक्तं कथं भुक्ताः बाह्यणा इति भुक्तमस्ति एषामिति मतवर्था योच। वर्त्तमा
ने इत्यधिकृत्य। जितः क्तः विक्षिप्तः। क्षिप्तः विड्धी इड्। मतिवृद्धिपूजार्थेभ्यश्चामतिरिहेच्छावुद्धे पृथगुपादीनात्तराज्ञा

रामः

२९

मतश्चः तैरिष्यमाण इत्यर्थः। बुद्धः विदितः पूजितः अर्चितः चकारोऽनुक्त समुच्चयार्थः। शीलितो रक्षितः क्षान्तः आकृष्टो
जुष्ट इत्यादि नपुंसके भावे क्तः। क्लीबत्वविशिष्टे भावे कालमात्रकः स्यात् जल्पितम् शपितम् हसितम् सुपजोर्द्विनिष्पु
नोतेर्यजेच्चक्रेते सुस्त्रानोपज्वा पज्जानो जीर्यते रत्नम्। मृतदत्तेव जरन् जरन्तो जरन्तः। वासरूपन्यायेन निश्चापि जीर्णो
जीर्णवान् छंदसिलिट्लिटः कानज्वा। कसुश्च इह भूतसामान्ये छंदसिलिट् तस्य विधायमानो कसुकानचावपि छान्द्र
साविति त्रिमुनिमतं कव्यसु बहुलं प्रयुज्यते तंतस्थिवासं नगरोपकरणे श्रेयांसि सर्वाण्यधिजायुषस्ते॥ इत्यादि वस्वे
काज्जाङ्गसाम् कृतदित्वा नामेका चामादन्तानां घसेश्च वसोरिदनायेषां जरिवान् आदिवान् ददिवान् जक्षिवान् एषां किम्
वभूवन् भाषायां सदवसश्च वः। संददिभ्यो भूतसामान्ये भाषायां लिङ्वा स्यात् तस्य च नित्यं कसु। निषेडधीमासनबंध
धीरः। अधूषुषस्तामभवज्जनस्या शुश्रुवान् उपेपिवाननाश्चाननूचानश्च एते निपात्यन्ते उपपूर्वादिरूपे भाषायाम
पि भूतमात्रे लिङ्वा तस्य नित्यं कसुः। इट् उपेपिवान् उपेपुषः स्वामपि पूर्वनिमित्तं उपेपुषी उपेत्य विवक्षितं इपिवान्

समीपिवान् नवपूर्वादशोतेकसुरिडिभावश्च धृतजपधृतेरनाशुखइतिभारविः। अनुपूर्वादचे कर्तृस्तिनव वेदस्यानुवच
 नं कृतवानन चानः। विभाषागमहनविदविशाम् एभ्योवसोरिद्धा जामिवान् जगन्वान् जघ्नवान् जघन्वान् विविदिवान्
 विविद्वान् विविशिवान् विविश्वान् विशिनासाहचर्यादिन्देतेर्यहराम् वेत्तेस्तुविविद्वान् दशेभ्यः दृष्टवान् दृष्टशिवान्
 नूलटः शतृशान् चावपथमासमानाधिकारो। अमथमानेनसामानाधिकारोसतीत्यर्थः। शवादिः। पचन्नदेवदत्तंपश्य
 आनेमुक् अगस्यातोमुपागमः स्यात् आनेपरे पचमानं चैत्रंपश्य लडित्यनुवर्त्तमानेपतर्लटः ग्रहणामधिकविभक्तार्थ
 म् तेनयथमासमानाधिकारोपेपिकचित् सन्वाप्सराः। माश्चाक्रोशेइतिवाच्यं माडितिप्रप्तिस्तद्वचनसामर्थ्याद्वट
 संबोधनेच। हेपचनू। हेपचमानः लक्षणाहेत्वाः क्रियायाः। क्रियायाः परिचापकेहेतोचार्थवर्त्तमानाद्भात्वर्थे धातोर्ल
 टः शतृशानचोक्तः। शयानाभुजतेपवनाः। अर्जयन्वसति हरिपश्यन्मुच्यते। हेतुः फलंकारणांच कृत्यचः। प्रपीपमा
 राः सोमः। इदासः। आसः परस्यानस्यइत्स्यात् आदेः परस्य। आसीनः। विदेः शतुर्वसुः वेत्ते परस्यशतुर्वसुरादेशोवा
 स्यात् विदन् विद्वान् विदधी तौसन् तौशतृशानचौसन्संसौस्तः। लृटः सद्वा व्यवस्थितविभाषेयम् तेनामथमासा

मानाधिकारोपपत्त्योन्तरपदयोः संबोधने लक्षणाहेत्वोश्च वित्यम् करिष्यन्तं करिष्यमाणां पश्य। करिष्यन्नक्तिः। हे करिष्य
त। अर्जपन्वसति प्रथमा सामानाधिकारोपपि क्वचित् करिष्यतिकीरिष्यन् पूज्यतोः शानन्। वर्त्तमाने यवमानः। यजमा
नः॥ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिः चानभूः भोगं भुञ्जानः। कवर्चविभ्राणः। शत्रुं विघ्नानः। इडं धार्योः शत्रुकृद्दिशि भाभ्यां
सत्त्वाद् कृद्दिशि कर्त्तरि। अधिपन् धारयन् अकृद्दिशि कि। कृद्देराधीपते धारयति द्विषो मित्रे द्विषन् शत्रुः॥ सूत्रो
यज्ञसंयोगे। सर्वसुचनः सर्वयजमानाः सन्निपाः। अर्हः प्रशंसायाम्। अर्हन् भाक्तेजश्चीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कि
पमभिवाप्यवक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्ताच्छील्यदिषु कर्त्तृषु बोध्याः तन्। कर्त्ता कटान् अलंकृत्र निराकृत्र पूजनेत्यवोत्प
तोन्मदरूपापत्रपद्मसहस्ररहस्यम् अलंकरीषुरित्यादि। गोहृद्दसीविरुधः। पारयस्सवः॥ भवश्चाद्धृदसीत्येव
भविष्युः। कथं तर्हि जगत्प्रभोरप्रभविष्यु वैश्ववम् निरंकुशः कवयः। चकारो नुक्त समुच्चयार्थः॥ भोजिष्युरिति वृत्तिः।
एवं जपिष्युः। नैतद्भाष्यदृष्टम्। लाजिस्थश्चाम्नुः। हृद्दसीति निवृत्तम्। गिदप्यं न तु कित्। तेन स्थित्वं मग्नाम्नुः। गित्वान्नगु
राः। जिष्णुः। स्याम्नुः। चाद्भुवः। श्रुकः। कितीत्यत्र गकारश्चेष्टानेद्। भूस्त्रदंशोश्च हृद्दस्युपसंख्यानम्। दंक्षणावः पशवः॥

सि. क.

२३

त्रसिगृविहविक्षियेः कुः। वृक्षुः। गृध्रुः। धृक्षुः। क्षिप्रुः। शमित्यष्टाभ्योऽपि नृणां उकार उच्चारणार्थ इति काशिका। अनुवं
ध इति भाष्यम्। तेन शमिनिता। शमिनीतरेत्यत्र उगितश्चेति ह्रस्वविकल्पः। नैवैवं शमी। समिना वित्पादौ नृणाम् संग
ः। मूलग्रहणमप्यह्यमूलनाना मेव तद्विधानात् नोदात्तोपदेशस्य निहृद्विनिषेधः। शमी। तमी। दमी। अमी। भुमी।
क्षमी। क्षमी।। प्रमादात्पूर्वात्मदेरलं कृत्वादि सूत्रेण ध्रुजुक्ते वासरूपविधिर्नास्तीति तु प्रायिकम् संपृचानुर
वाद्यमाध्यसपरिसृत्यं सजपरिदेवि संज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहडस द्विषडहडह पुजाकीड
विविचत्पजरजभजातिचरापचरा मुखाभ्याहनंश्च। घिनुरास्यात् संपर्की। अनुरोधी आयामी आयामी। परिसारी
संसर्गी। परिदेवी। संज्वारी। परिक्षेपी। परिराटी। वरिवादी। परिदाही। परिमोहीदि। धीद्विषा। जोही। होही योगी। आ
कीटी। विवेकीत्यागी। एगी। भागी। अतिचारी। अपचारी। भामोषी। अभ्याघाती। वौकषलसकस्य संभः। विकाषी
विलासी। विकल्पी। विस्वभीजत्रयेचलायः चादौ अपलाषी विलाषी मेलपसूडमथवद्वसः। प्रलापी प्रसारी

रामः

२३

प्रदावी प्रमाथी प्रवादी प्रवादी प्रवासी निरहंसक्ति सखादविनाश परिशिष्यपरिणंपरिवादिभ्या भावासूपोबुत्र ॥
पंचम्यर्थे पथमा राभ्योबुत्रस्यात् निंदकः हिंसक इत्यादि राबुलासिद्धेवच्चनंतापकम् तच्छीलदिषु वासरूपः
न्यायेन तज्जादयोनेति देविकुशोश्चोपसर्गो आदेवकः आकोशकः उपसर्गे किम् देवपिता क्रोशः चलनशब्दार्थः
दकर्मकाद्युचु चलनार्थाच्छब्दार्थाच्चाकर्मकाद्युच्यतात् चलनः चोपनः चोपनः कंपनः शब्दनः खणः अक
र्मकात्किम् परिताविद्या अनुदानेन तश्च हलादेः अकर्मकाद्युच्यतात् वर्त्तनः वर्द्धनः अनुदानेन तः किं भविता ह
लादेः किम् एधिता अकर्मकात्किम् वसिता वस्त्रम् जुंचक्रंम्यदंडम्यसृष्टिज्वलशुचलाषपतपदः जुइति सौ
त्रोधातुः गतौ वेगे च जवनः चंचक्रमणः दंडमणः सरणः पूर्वणसिद्धेपदियहरां लषयत प्रदेत्युक्तत्रावाधा
माभूदिति तेन तच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविधिर्नास्तीति तेनालं कृतस्तत्र कुचमणार्थेभ्यश्च क्रोधनः रोष
णः मण्डनः भूषणः नपः पकारान्ताद्युच्यतात् क्रुपिता क्षमापिता मूढदीपदीक्षश्च पुञ्जः स्तूहिता दीपिता

शक्षिता नमिकंपीति शूत्रेण पुचोवाधे सिद्धे दोषे र्गं तापयति ताच्छलिकेष्वारूपविधिर्नास्तीति प्राप्तिः ० मि
 ति ॥ तेन कं प्राकम्पनापचतिः कं प्राकं यनासाखा ॥ यदि सूदूर्युज्ज कथं मधुसूदनः ॥ नंघादि जघपतपदस्थ भूह
 षहनकमगमामृभ्यउकत्र ॥ लापुकः ॥ पतुकः ॥ इत्यादि अल्पमिक्षकुहलुं हृदः प्राकनू जलप्राकः ॥ मिक्षकः ॥ कदा
 कः ॥ लुटांकः ॥ वराकः वराकी ॥ प्रजानि रिः ॥ प्रजवी ॥ प्रजविनो ॥ प्रजविनः ॥ जिहृक्षिविश्रिणवमाद्यथाभ्यमपरिभूषसंभ्य
 श्र ॥ जपीदरी क्षपी ॥ विश्रयी ॥ अत्यपी ॥ वमी ॥ भव्यथी ॥ अभ्यमी ॥ परिभवी ॥ प्रसवी ॥ स्पृहिरु पतिदपि ॥ निडातंडाश्च
 द्राभ्यजालुचू ॥ भाषास्वयश्च एदावदन्ताः ॥ स्पृह्यालुः ॥ गृह्यालुः ॥ पतयालुः ॥ दयालुः ॥ निडालुः ॥ तत्पूर्वाडातदोनांत
 त्वनिपात्यते ॥ तंडालुः ॥ शीङ्गेवाच्यः ॥ श्यालुः ॥ गृह्यालुः ॥ पतयालुः ॥ दयालुः ॥ निडालुः ॥ दावेदासि सदसदोरुः ॥
 दारुः ॥ धारुः ॥ सेरुः ॥ शडः ॥ सृद्यस्पदः ॥ करचू ॥ समरः ॥ घक्करः ॥ अमरः ॥ मंजभासमिद्येयुरचू ॥ भंगुरः ॥ भासुरः ॥ मेडुरः
 विदिमिदिक्षिदेः ॥ करचू ॥ विडरः ॥ मिडरम् ॥ क्षिडः ॥ रम् ॥ इत्यनशजिसर्तिभ्यः ॥ करप् ॥ इत्वरः ॥ इत्वरी ॥ नश्चरः ॥ जीत्वरः ॥ सत्त्व

रा। गत्वश्च। गमेरनुनासिकलोपोनिपात्यते। गत्वरा। नारुहकः। नारुहकः स्यात् नारुहकः। पञ्चपदशोपडः। एभ्योपडः
नेभ्यडुकः स्यात्। दशमिति भाविनानलोपोननिर्द्देशः। पापजूकः। जंजपूकः। दंष्ट्रकः। तमिकपिस्मजसकमहीस्सी
पोरः। नमः कंयः। स्मेरः जसिर्नञ्पूर्वः। क्रियासातत्यवर्तते भजस्वम्। संतामित्यर्थः। कंयः। हिंस्रः। दीपः सनाशंसमिक्ष
ठुः चिकीर्षुः। आशंसुः भिनोस्तञ्छन्दसितोलिङ्गत्। वशिर्वज्रम् पपिः सोमम्। ददिर्गाः। जामिर्धवाजघ्निर्ध्रममि
त्रियम्। जन्तिः। भाषायांवाज्रः। हस्तरगमिजनिनमिभ्यः। दधि। चक्रिः। ससिः। जग्मिः। जन्तिः। नेमिः। सासहिचा
चलिपापतिनामुपसंख्यानम्भ्यङ्नेभ्यः सहत्यादिभ्यः किकितोपतेर्नागभावश्चनिपात्यते। स्वपितृषोर्नजि
ङ्। स्वप्रक्। तस्मक्। तस्मजो। तस्मजः। ह्येतिवाच्यमितिकाशिकोदो। हृह्नकश्चवंधोराहूः। शराहूः। वदहूः।
भिपः। कुलकनो। भीहू। भीलुकः। ककत्रपिवाच्यः। भीरुकः। स्थेशभाशपिसकसोवरत्। स्थावरः। ईश्वरः। भा
स्वरः। पेश्वरः। कस्वरः। पश्वपडः। पातेर्पडः। चाद्वरस्यात्। अतोलोपः। तस्यप्रलोप्यतिस्थानिवत्त्वनिषेवाहोपो

सि. क.

२५

व्योरितियलोपः। अलोपस्य स्थानि क्त्वमाश्रित्य तोलोपे प्राप्ते वरे लुप्तं न स्थानिवत् पापावरः। भाजभासधुर्विपुतो
जिहृष्टृगुग्रावस्तुवः क्विप्। विधाट्। भाः भासो। धूः। धूरो। विधुतो। दुर्कः। पूः। पूरोः। दृशिगृहरास्यात् कर्षाज्जवते दी
र्घः। जूजूः। जुवो जुवः। ग्रावशब्दस्य धातुना समासः सूत्रे निपात्यते। ततः क्विप्। ग्रावस्तुत्। अन्येभ्योऽपि ह्रस्वपतेः
क्विप्। दित्। भित्। दृशिगृहरां विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम्। कचिर्दृश्यः। कचिदसंप्रसारणं च क्विच्चित्पादीनां मुराणां
दिस्सूत्रेण। कै। कचिद्। कचिद्वस्वः। तथा च वार्तिकं। क्विच्चिमद्धापनस्तूकटमुजुश्राणां दीर्घासंप्रसारणं च क्वि
च्चित्पादीनामुराणादिस्सूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छीलादौ तच्चावाधामाभूदिति वार्तिके गृहरां चन्तीति वाक्। एष्ट
तीति प्राट्। आपनं स्तेति आपतस्तूः। कटं प्रवते कटम्। जुरुक्तः। अपतिर्हीरं श्रीः। युतिर्गमिर्जुहोमिनांदे च दृशि
गृहराणादभ्याससंज्ञादिषु जगत्सु। होतैर्दीर्घश्च जुहूदभये। अस्पृहस्वश्च दिर्यतिर्दृहत्। ध्यायतेः संप्रसारणं
च धीभवः संज्ञांतरणैः। मित्रभूर्नामकश्चित्। धनिकाधमर्णापोरन्तरेयस्तिष्ठति। विश्वासाथः सप्रतिभूः। विष

रामः

२५

संशोद्धः सत्तायाम्। एनो भुवोऽस्याचतुसंज्ञायाम्॥ विभुर्व्यापकः। प्रभुः। स्वामाशम्भुर्जनितः संज्ञायामुविभू
र्नामकश्चित्। मितं चादिउपसंख्यानम्। मितं दवतीति मितउः। शंभुः। अन्तर्भाविन्नर्थोऽभवतिः। धः। कर्म
शिशुन्। धेयो धात्रश्च कर्मण्यर्थे युत्स्यात्। धात्रीजननं नाम लकावसु मत्पुपमात्तुषु॥ दधीशसपुपुजस्तुतुद
सिस्विचहिमपतदशनहः करणो। दधोदयुत्स्यात्करणेर्थे दान्तनेन दात्रम्। नेत्रम्। तितुवतधसिसुस
एकसेषुच। एषां दशातां कल्पत्पयानां इणत्स्यात्। शस्त्रा। योत्रम्। योक्त्रम्। स्तोत्रम्। चोत्रम्। द्त्रम्। सेत्रम्
सेक्त्रम्। मिधुं। यत्रम्। दधु। नद्मी। हलः। सूकारयोः पुंवः। पूरः पूजोः। कारणे युत्स्यात्स्त्रेत्कारणं। हलसूकारयो
रवयवः। हलस्य सूकारस्य वा योत्रसुखमित्यर्थः। अर्तिलूयूस्खनसहचरः। भरित्रं। लवित्रं। धुवित्रं।
सवित्रं। खनित्रं। सहित्रं। चरित्रं। पुवः संज्ञायाम्। पवित्रं। येनाज्यमुत्पूयते पञ्चानानि कावेष्टनं कर्त्तरि चर्षिदेव
तयोः। पुवश्चः स्यात्। अषोः कारणे देवतायां कर्त्तरि। अषिर्वेदमंत्रः। तडक्रमुषिणेति तथा दर्शनात्। पूष

लि. क.
२६

तेऽनेनेति पवित्रमूदेवतायांतु अग्निः पवित्रं समाचुतातु ॥ अथोणादयुः ॥ ॥ कृवापजिमिस्वरिसाधः श्रुभ्यडणा। क
रेतनिकासं हि स्वाकारकश्च। भातोयक। वातीति वायुः। पायुर्गुदम्। जयत्पभिवतिरोगान् रौघधंमिनेति पक्षिपतिदेहे डुस्मरणमि
तिमायः। पित्तम्। स्वाडुः। साधोतिपाकार्यमितिसाधुः। अभ्रुतेभाभुशीघ्रं। आभुर्बोहिः पाटलः स्यात् छन्दसीणः। माप्यभौषे। द
सनिजनिचरिचरिः भोजनम्। शर्पतइति दारुः। सुः प्रस्यः प्रस्थः। सानुरस्त्रियाम्। जानुजानुनी। जानूनी। इहजनिवध्याश्चेति न निष
धः। अनुवंधद्वयसामर्थ्यात्। चारुरम्पम्॥ चाटुपियं वाक्पम्। मृगच्छादित्वात्कप्रत्यये चटुइत्यपि। किंनरयोः श्रिणाः। किं श्रुणा
तति किं शास्त्रः। सस्यभ्रुकंवाणाश्च। जरायुः। गर्भाशयः। जोरश्चलः तरं त्यनेन वरणा इति तालु। कृकेवचः कश्च। कृकेतगले
नवक्तीति कृकवाक्। कृकवाक्कर्मपूरेचशरेचरणाय धेइति विश्वः। भृमृशीतृ चरि। त्सरितनिधनिमिमहिभ्यडः। भ
रतिविभर्तिवाभरुः। श्वाभीरुश्च। प्रियंतेस्मीभूतानिमरुः। निर्जलदेशः। शीतेशयः। अजगरः तरुः वृक्षः चरंतिभक्षयन्ति
देवाइममिति चरुः त्सरुः स्वङ्गादिमुष्टि। तनुस्वल्पम् स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः। धनुः शस्त्रविशेषः। धनुषाच धनुर्विडः। ध
नुर्वाजनिचक्र इति श्रीहर्षः। मयुः किन्नरः। मङ्गुः पानीय काकि केतिरभम। न्यंकादित्वात्कः। जश्चे नसस्यदः। अर

रामः
२६

श्रालवलेशकराणाव। चाल्कटिविदिभ्यां। कटुः चटति० तीतिवटुः। धान्येनित। धान्येवांच्यः। राउप्रत्ययवृत्त्यात्सचनित। निन्ता
दाद्युदात्तः। प्रियंगवश्च। मेणवश्च। मेवीहि। मेदस्त्वणुः। पुमान्। निङ्गुहणं। फलिपोटीत्यादिसूत्रमभिधाय्यसंवध्यते। शृत्स्वृष्टिहित्र
प्यसिवसिह। निक्किदिवंधिमनिभ्यश्च। शृणातीतिशरुः। शरुणयुधकोपयोः। स्वरुवजुम्। स्नेहव्याधिः। चउइत्यने। उपसी
सम्। पुंसिभूम्पुसव४ प्राणाः। वसुइदग्रीयोक्त्रेणोवसुतोयेधनेमणौ। हनुर्वक्त्रेकदेशः। क्तेउश्चउः। वंधुः। मनुः। चादिदिङ्जय
येव। विंदुः। त्पेदेः। संप्रसारणं धश्चोदेशेनदविशेषे ~~यत्तु~~। सिंधुर्नासरिति। स्त्रियामित्यमः। उंदोरेच्चादेः। इनती
तिइन्दुः। इयः। किञ्च। इषउः। स्पात्सचकिदोदेरिकारादेशश्च। दूषतेहितस्तिरिषुः। शरुः। इषुद्वयोः। स्कंदेः। सलोपश्च। कंडुः। स
जेरसुमुच्च। चातत्सलोपउपत्ययश्च। रज्जुः। कृतेराद्यंतविपर्ययश्च। ककारात्कारणोर्वितिमयः। तर्कः। सूत्रवेष्टनम्। नावंचे
ः। चंकादित्वात्कुत्वम्। नियतमंचतीतिचं। कर्मृगः। फलिपाठितमिमनिजनांगुक्यदिनाकितश्च। फलेर्गुक्। फलुः। पाठेः
पठिः। घाव्यतीतिपटुः। तम्यतेनेननाकुर्वल्मीकंसंन्यनेइतिमधु। जापतेइतिजतुः। वलेर्गुक्चावलसंबरणौ। वलुः। शः
कित्सन्वच्च। श्तेरुः। स्पात्सचकित्सन्वच्च। शिशुर्बालः। षोद्वेच्च। पयुरश्वोश्चमेधीयः। सन्वदितिप्रकृतेद्वेगहणामित्यतिसत्त्वार्थं

कर्भश्च। वधुर्मुत्पन्तरे विह्यो वधुर्न कलपिगलो। वादयतोपि चक्रः कर्त्ता। जघुर्हन्तापपः पालकः। पृथिविदिव्यधिगृधिधृषिभ्यश्च। कः स्या
 त्। पुरुः। भिडवज्रम्। ग्रहिमेतिसंपसारम्। विरहिणं विध्यति विधुः। विधुः शशांके कर्पूरहृषीकेशे च बाधसे। गधुः कामः। क्षुर्दक्षः।
 कृणोतु च। करोतीति कुरुः। गृणातीति गुरुः। अपडस्सु प्रस्थः। सुषामादिषु चेति षत्वं। अपदुः प्रतिकूलं। उदुः। उदुः। एयेरिञ्चोपधायाः।
 अनिष्टं रयतीति रिपुः। अर्जिहृशिकम्पमिपशिवाधामृजिपशिनुकधुकर्दार्धहकाराश्च। भर्जयति गुणान् भजः। सर्वानविशेषेणापश्य
 ति पश्यः। कंतुः। अंधः। रूपः। पांशुर्नानद्वयोरजः। तालव्याभपिदंयाश्च संवत्सरकापांशवः। गधते इति वाङ्। स्वापुंसयोर्भजः। प्रथिमदि
 भस्त्रासंपसारणं सलोपश्च। चयारणांकाः संपसारणम्। भस्त्रेः सलोपश्च पृथुः। मृदुः। न्यंकादिच्चात्कृत्वम्। भजति तपसा भगुः। लं
 धिवं स्योर्नलोपश्च लघुः। बालमूलद्वंगुलीनां बालो रक्षमापयते। रघुर्न पभेदः। वदूः। पुरोतेर्नलोपश्च। उरुः। सविम्प। महतिरुस्वश्च
 उरुमहत्। श्लिषेः कश्च। श्लिष्यतीति। श्लिक् भृत्पः। उद्यतो ज्योतिश्च। भाडः। पूर्वयोः। खनिश्चृभ्यां डिच्च। भाखननीत्याखुः। परंश्चरणातीति पर
 शुः। पृषोदरादित्वा दृकारलोपात्पभृरपि। हरिमितयोर्द्ववः। हरिभिर्द्वयैते हरिर्द्वयश्च। भित्तं दवतीति भित्तद्वः। समुद्वः। शते च। शतधा द
 वति शतद्वः। बाहुलकात्केवलादपि। इवत्पूर्वमिति कुर्हश्च। शाखा च तद्वान्दुमः। शंकुर्नकीलशिल्पयोः। पिवते रित्वं युगागम
 च। पीपुर्वायसः। कालः। सुवर्णांचानि पूर्वा। ह्यणिमा तावस्मात्कुर्ने दीर्घश्च। नीलंगुः। किमिविशेषः। शृगालश्च। नीलांगुरिति पाठान्तरम्

खरुशंकुपीयूनीलंगुलिगु। पंचैते कुप्रपयांता निपात्यन्ते खनतेरे क
 श्चांतादेशः। खरुः कामः। कुरो मूर्खः। अश्वश्च॥ २

तत्र धातोर्ऽपि दीर्घः। लगे संगे। अस्मात्तु च। लगतीति लिगु। चित्तं लिगु मूर्खश्च मृगश्चादयश्च। एतेकप्रत्ययान्तानि पात्यन्ते। मृगं
यातीति मृगयर्वाधः। देवयुर्वार्मिकः मित्रयुर्लोकयात्राभिः। जाकृतिगणायम्। मन्दिवा। शिमथिचतिचंकिभ्यउरुच्। मडु
रावाजिशाला। वासुरात्रिः। मथुराः चतुरः। चंकुरो रथः। भंकुरः। खर्जूरदित्वादंकूरोपि। वथेः संप्रसारणं किञ्च। विथुरश्चोर
क्षसोः। मकरदंडौ। मकरो दर्पणः। बाहुन कान्मुकुदेपि। इविदारणो। धातोर्द्विवचनम् अभ्यासस्य रुक्। दिलोपश्च दंडरस्त्राय
देभे केवाघभाराडादिभेदयोः। दंडरा चरिडकायां स्यादग्रामनाले च दंडरमिति विश्वः। मडुरादयश्च। उंरजंतातिपासन्ते। माघ
तेर्गुका मडुरो मत्स्यभेदः। कृत्तवर्गो। रुमागमः। कर्बुरः चित्रेक्षसोः वच्चातेः खर्जूरदित्वादोरुपि। वंधूरु वंधुरौ स्यातां न सुसुंदरयो
स्त्रिषु इति रंति देवः। कोकतेर्वाक्क। कर्कुरः। कर्कुरः। अलेखरन्। अलुरः। प्रताघरा। भासुरः। मत्स्ये पंचमेपादे मत्स्यरुन्निति वक्ष्यते म
सूरा मसुरा। ब्राह्मिभेदे पणपयोधिति। मसूरा मसुरा वानावेष्ण। ब्राह्मिभेदयोः। मसूरापादरोगे स्यादुपघाते पुनः पुमानु इति मेदीनी
। मसूर मसूरो च द्वाविति विश्वः। शावशोराशौ। अश्रुति भाश्वर्ये। अश्रुरः। अविमहोष्टिषचू। अविघः। महिषः। अमेर्दीर्घ
श्च। भामिघंत्वस्त्रियां मांसे तथा स्याभ्योऽपचस्तुनि। तरेर्हृद्विश्च। रंकुशं वरगौहिषाः। तवेरिदिह। तवेतिसौत्रोच्चातुः। तवेघताविघा

सि. क.
२८

वज्रो० स्वर्गोचास्त्रियांतविषीताविषी। नदीदेवकन्याभूमिश्च। तविषीवलमिति वेदभाष्यम्०। नत्रिव्यथेः। अव्यथिषोऽत्रिसूर्ययोः॥
अव्यथिषीधरागयोः॥ किलेर्वकच किल्विषम्। इषिमदिमुदिषिदिद्विदिभिदिमंदिरंदिति मिमिहिमुहिमुचिरुधिवंधिश्च
विभ्यः किरचु। इषिरोन्तिः। मदिरासुरा। मुदिर्ः। कामुकाभयोरिति विश्वमेदिन्योः खिदिरेचदुः॥ द्विदिरोसिकठारयोः॥ भिदिर्
वज्रम्। मदिर्गृहम्। स्त्रियामपि। मदिर्मदिरापि स्यादिति विश्वः चदिरोचदुहस्तिनोतिमिरंतमोः क्षिरोराश्च। मिहिर्ः
सूर्यः। मुहिर्ः काम्य सभ्ययोः। मुचिरोदाता। रुचिरंरुधिरं वधिरः। शुषरोपुणे। शुषिरं द्विदं शुष्कमित्यन्ये भशे रिति।
भाशिरोवन्तिरक्षसोः॥ अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिस्थिरं निश्चलं स्फिरं प्रभूतं तिष्ठतेर्वकह्रस्वत्तंच। स्थविरः। खदिर्ः। वा
हुलकात् शीतोवकह्रस्वश्च। शिविरं शलिकल्पनिमहिभडिभरिडशरिडिपरिडितुरिडिकुकिभूभ्यइलच। सलतिगच्छतिनिमि
तिसलिलं। कलिलं। अनिलः। महिला। पृषोदरादित्वा न्महेलापि। भडइतिसौत्रोवातः। भडिलौशूरसेवकौ। भरिलोहृतः। कल्पा
रांचशरिडलोमुनिः। पिरिडिलोगराकः। तुरिडिलोमुखरः। कोकिलः। भविलोभव्यः। बाहुलात्कुटिलः। कमेः पश्च। फपिलः। गुपादि
भ्यः कित्गुपिलोराज्ञातिजिलोनिशाकरः। गृहिलंवनम्। मिथिलादयश्च मथ्यन्तेन्रिपवोमिथिलानगनरापथिलपथिकः॥ पति

रामः
२८

५ स्थाविरेवादिः। अनेवभिवाभावः। अजिरमकृताम्। शब्दोहपभायाइत्यम्। शिशिरं स्यादतोर्भेदेनृवादेशीतनेन्यवन।
अथतो नने। उपधायाइत्वंरेफनोपः। प्रत्ययेरेफस्यत्तत्वंशिधितम्। स्थास्फयोदिनोपः। ५ ८

कठिकठिगडिदंशिभ्यएक।पतेरः।पक्षीगन्तच।कठेरः।कृद्धिजीवी।कठेरः।परणीशः।वाहुलकान्नमन्तराडेरमेघः।गुडेरोगुडकः।
दशेरोगिहिनः।कंवेर्वलोपश्च।कवेरः।शेदेस्तच।शतेरः।पक्षीशतेरः।शत्रुः।मूलेरादयः।एरागनानिपात्यन्ते।मूलेराजठागुधेरंगो
त्यागुहेरा।लोहघातकः।मुहेरोमूर्खः।कवेरोतचपश्च।कपोतः।पक्षी।भर्तेर्देवतुः।भर्तातिभवान्।कठिचकिभ्यामोरन्।कठो
रः।नचकोरः।किशोरादयश्च।किंपूर्वस्यभ्रगातेष्टिलोपः।किमोमलोपः।किशोरः।अश्वशावः।सहोरः।साधुः।कपिगडिगण्डिक
टिपटिभ्यञ्जलच।कपीतिनिर्दिशान्नलोपः।कपोलः।गडोलगणोलो।गुडपायो।कदोलः।कदुः।यदोलः।मीनातेरुत्तु।मधूरः।स्पन्दे
संयसारणांच।सिन्धुमसिन्तनिगमिमसिसंचयविधान्।कुशिभ्यस्तुन्।सिनोतीतिसेतुः।तिनुवेतिनेदधनुः।गन्तुः।मस्तुदधि
घराः।सच्यतइतिसक्तः।अर्द्धर्चादि।ज्वरत्वेत्युठ्।तत्रकुटीत्यनुवर्तमाने।इतिमतेतुवाहुलकात्।ओतुर्विडालः।धानुः।कोष्ठाः
पः।किञ्च।पिबतीतिपितुर्वर्त्तेदिवाकरे।अन्तेश्चतुः।अन्तेस्तुः।स्यात्सचकित्।अन्तः।स्त्रीपुंश्चकालयोः।कमिमतिजनिगाभा
पाहिभ्यश्च।एभ्यः।स्तुः।स्यात्।कतुः।कंदर्पचित्रयोः।मंतुरपराधः।जन्तुः।प्राणीगानुः।पुंस्कोकिलेभृंगागंधर्वगायनोपिच।भा
नुरादित्यः।पातुरध्वगकालयोः।रक्षसिलीवेहेतुः।कारणामूचापः।किः।केतुर्गृहपताकयोः।अपोतेर्हृत्त्वश्च।अप्रुः।शरीर
म्।वसेस्तुन्।वस्तु।अगारेणिबविश्वभूर्वातुरस्त्रियाम्।कतुः।कतुः॥कतुर्यत्तुः।एधिवह्योश्चतुर्धतुः।प्रसवेत्तमः।वहतु

एतद्भान्। जीवेरातुः। जीवातुरास्त्रियांभक्ते जीवितेजीवनौषधे आतकनृहद्विश्च जीवेरित्पेव। जीवातकस्त्रिदुभिषगायुष्मतश्च
 कृषीवले। कृषिवमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यक्तः। कर्षूः। पुसकरीयापैत्रौकर्षून्द्यांस्त्रियांमता॥ चमूः। तनूः। धनूः। शस्त्रम्।
 सर्जभर्जने। सर्जवर्णिक। खर्जव्यथने। खर्जः। पामा। मृजेर्गणश्च। मर्जः। श्रुद्धिर्कृत। वरोधश्च। वधूर्जायालुषास्त्रिपु। क
 र्मेच्छ। कट्टूयामाणिकसिपयनेः। कासुः। शक्तिः। पाइश्चराधारिणी। आरुः। पिंगलः। अरोडश्च। आर्जलल्पवड
 व्यम्। नत्रिल्वर्मलोपश्च। तुंयलावूरुभेसमेइत्यमरः। किश्चपरङ्चास्या। कश्चेउपपदेश्चरातेरुः। स्यादेरङ्गादेशः। कश्
 रूत्तुराकनेस्त्री। बाडलकडेपुत्पएकशेरुक्तीवेयुंसिच। वोदुह। तरतेरुः। स्यात्तेस्यदुह। तिईस्यादरुहस्तकः। दीडातेर्य
 लोपश्च। इश्चआश्चयौतयोर्लोपः। इईः। कश्चपभेदः। नृश्चयोः। क्त। नृत्तर्तकः। श्रुचूरयातम्। अतेरंश्च। अदिति सौत्रोधातुः
 ततः। क्तः। अमागमश्च। तदेवतरोसत्पेवाकच॥ अइदंभूजंवूकफेलूककंधूर्दिधित्ठः। एतेकूयत्पयान्तानिपात्यन्ते। अइ
 धनं। दृभीयंथे। निपातनान्तम्। दंभूः। अनुस्वाराभावोपिनिपातनादित्येके। दंभूः। अनेर्बुक्। जंवूः। जंवदनेअसेमेके। बाडल
 काइसेपि। जंवूकफंलातीतिकफेलूः। श्लेषातकः। निपातनादेत्वंकर्कदधातीतिकर्कधूर्वदरी। निपातनान्तम्। दिधिर्वैर्यंस्प
 तिसज्जतीतिदिधीधूः। पुनर्भूः। केचिन्तुअइदंजंवूकइइतिपठन्ती। इफउत्केशे। इफः। सर्पजातिः। कमेर्बुकाकवूः। परस्वया

भेरभेलभु० कशुकगौरवत्रेणमालारः खंताउनविंशतिः निपातनाहुणाभावः अने
 ग्रंथोस्त्रीसारकेपवोडुवपुडपथायाइत्वविपः कविचुंकोर्नलोपः कत्रमरणचुवं
 धुरः खुरछेदनेलोपोगुणाभावश्चखुरः भंदेर्नलोपः श्रुदंडचसपवापे। चस्पगः
 तरणडव्यंशुचेश्वस्यकः। श्रुकः पक्षेलः। श्रुकगुडः। हृदिः गौरोरुणोसितेपातेचनसं
 इरामधेचवारिणिमामानेमालासमिकक्षडुकनूकसागतौसम्पक्कसंतिपलायंतेजन
 स्थिरश्चापचिनरेणकंकनमौचपचेः कः। पाककः सूपकारः नशेर्नमनंश्रुकः मिपः
 रपूर्वस्यापिरजकः। इक्षुकदकः। चरकः। चक्षुमक्षणे। चषकः श्रुनकः। भषकः उद
 कः जहातेर्दचनरुकः त्यार्गकालश्च। धोधमचधमकः कर्मकारः हनोवधचवध
 ने। कृहकस्तकः कृषेर्द्विश्चोदीचांकार्षकः। कृषकः उदकं च उदाचांप्रपंचार्थः। हा
 प्राडिः पणिकः। परापविक्रयः। प्रावपिकः। परदारपजीवी। मुखेदीर्घश्चमूखीक
 सीमीकोत्तक्षभेदः। क्रिपकनूकपिकके। ताभारिपणिपनिपनिखनिभः। अ

लोपः। अ
 पः। अगुणः
 नः भेलोनन
 णोगुणाभाव
 कोदुर्जनः अ
 लिपिसंज्ञयो
 विलासो ल
 विस्पाय
 कषिक
 चदीर्घः।
 लोकः। अ
 कः। इड नः॥

सि क्त
३३

किरातश्चभापनिकः श्येनोदैवायत्तश्चआसनि कोमूषकोवराहश्च श्याल्पाहजविभ
ः क्षजेः किञ्चः हजिनां अजेज्जच। वीभाववाधनार्थं। अजिनं वडेलमन्यभापिकठि
दिनं दिवसोपि दिनं रुदक्षिभ्याच तलिनं विरले लोके स्वच्छे पितलिनं त्रिषु प्रलिनं
कीषु गृर्विणी गर्भिणी। रुहेश्च ऐहिणः मेहेरि नराचक्षुदिन नृपाहि नमहि नृराज्यं।
पुसारणं च वाक्यपाठः श्रीः स्ववत्पतो घृतादिकमिति सूः यत्तौ पकरणी। इहिं ररा
रोसरस्वत्तां पिशाचां जवने स्त्रियां। भाषोते ईस्वश्च आपः अपः। अभिः। अयुप
स्तः। पदांते तु वश्च। परिबाट। परिबाजो। रुवः। श्रुवश्च ह्र। सुवः कः। सुवः कुवश्च
रत्। कलं सुक सुवं च सुवश्च संभेडि। तनोते रनश्च वः। तनोते श्विक प्रत्ययः अनो व
नोः चित्वा यडौ रित्येव। लोकरेति कृत्ते जंत इति सिद्धे नियमार्थं मिदं। उनादि प्रत्य
रायः। गमे डोः नोनीदित्येव लीवर्दकिराण कतु भेदयोः स्त्री तु स्फादिशिभारः। त्स
गवजां वुरश्मिदावाण लोमसु। बाहुलका यत्तेरपि डोः योः स्त्री स्वर्गांतरिभ्योः। भूमे

नृलोपः
राः। ३३ मोक्षर्ष
राः। ३३ यत्तौ
रादित्वात्
वां दीयोः। स
श्चान्न एका
किदिपीर्षो
चारणार्थक
दिभ्यां रोः।
राः एयो
स्त्रियोः स्व
दमे डोति

रामः
३३

यहू। मृगोरुतिः मरुत गरुत पक्षः। योमुद्र। गितिरुतिस्तस्यमुद्र। गमृत्तुवर्णाम्॥ तृणाविशेषश्च। हृष्यलच। हृषुलोः
मृगकामिनोः। बाहुलकाच्चटतेः। चडलंशोभनम्। हृषुहृषुधिम्यतिः॥ हरित्ककमिवर्णोचतृणावाजिविशेषयो। सरिन्द्रो
रोहिन्मृगविशेषस्यस्त्रीपुष्यइति सौत्रोधात्॥ अश्वस्यरोहितपुस्त्यस्ययोषित् इति भाष्यम् ताडेरिलुकच ताडयतीति त
डितविद्युत्। शमेठः। बाहुलकादित्संज्ञाएपादेशइट्चन। शंठः। क्लीवः। कमेरठः। कमठः। बाहुलकात्जरठः। रमेवृद्धिश्च। रा
मठंहिंगु। शमेवशंखः। कशेरुः। कंठः। कलशंतयश्च तपते कलप्रत्ययः॥ बात्रंफले॥ त्रियलानफलाईमो फलत्रिके।
शयेर्वश्वाशवलः। हृषादिभ्यश्चित् हृषलः। पललम्॥ बाहुलकादुगाः। सरलः। तरलः। कमेर्वकच। कंवलः मुसखराडेनेमु
सलं। लंगेवृद्धिश्च। लांगलम्। कटिकशिकैतिभ्यः प्रत्ययस्यमुद्र। कट्ममलः। कुडेरपि। कटलः कश्मलम्। बाहुलकादु
गाः। कोमलम्। मृजेष्ठिलोपश्चमलम्। चयेरचोपधायाः। चपलम्। शकिशम्पोर्नित्। शकलम्। शमलम्। छीय्युश्च
श्च। छरलः। प्रज्ञादित्वाच्छागलः। अमंताडः। दंडः। दंराडाः। दराडाः। एरागः। चराडाः। मंराडाः। चराडाश्चिन्नहस्तः। अराडाः
बाहुलकात्सत्वाभावः। चराडाः सघातः। मालव्यादिरित्यपरे। गराडाः। चराडाचराडाः। पराडाः। क्लीवः। पराडावृद्धिः। ज्पादिभ्यकि
त्। कवर्गादिभ्योडः कित्पात्। क्राणं काराणम्। गुडः। घुराभमरो। घुराभमरः। स्थावतिमृजेरालच्वालयञ्जालीयच्॥

निष्ठतेरालच। स्थालं स्थाली। चतेर्वालज। चत्तालः। मृजेरालीयच। मज्जालीयेविवालः। पतिचरिडिभ्यामाल ज्ञापातालं
 चण्डालः। एतादिवादिणिचाराशलोपीत्येके। तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलीपंचिभ्यः कालन्। तमालः विशा
 लः। विडालः मृणालं कुलालः कथलं। यत्नासंपंचालाः पतेरंगच। क्षिणी। पतंगः तरमादिभ्यश्च तरंगः। लवंगं विड
 दिभ्यः कित् विडंगः मृदंगः कुरंगः बाहुलकाडत्वं च सृज्जोर्बद्धिश्च सारंगः। वारंगः। खल्लादिमु० छिः। गतामेधेयो
 :। गंगाजङ्गः। पुरेडाशः छापूषडिभ्यः कित् छागः। पूगः खङ्गः। बाहुलकात् छिड् अनादरे गन्सत्वाभावश्च। छि
 ड् स्तरलः। छिङ्कैरगद्यतससंध्रममेव मेकेतिमाद्यः। भृजः कित् नुठच भृजोगन् कित्पात् तस्य नुठच भृंगाः छिड
 गालिधूम्याढाः। भृणातेर्ह्रस्वश्च भृंगंगराशकुनौ। नुठचेत्यनुवर्तते। शोर्ङ्कः। मुदिग्रैर्गगोमुडुः। गर्गः। अंडनूक्तस
 भृहृवः करंडः सरंडः पक्षी। भरंडः स्वामीवरंडो मुखरोगः भृहृभसोऽदिः। शरत् दूरत् हृदयकूलयोः भसज्जेधनं
 हृणातेः षुग्ङ्गस्वश्च हृषत्त्पजितनिपतिभ्योऽित्यदपदयः एतेऽनुठच एतदशर्तेरठिः। सरत् स्याहातमेधयोः
 सुदभाषेतुपाभिः कृशानुमितिमं च सरट्भ्यो मधुमक्षिकाभ्या इति चारख्यातं लंघेर्नलोपश्च लघटवायुः पारप

सिंहदेवोयतेऽस्मिन्दिश्वरः। वणिक्त्वाथेभरत्नेगमोवाणिजोवणिकवशः कित्। उशिगयोयतेपिचमृजउच्चभ
रिभूमिः। जसिसहोत्तरिनुमसुरिर्वज्रं सहरिणित्यः। पृथिवीचसुपुहृत्तुपुचसंवनेश्वंडमाः। यवनःखराःकोकि
लःवरणःअशोरश्चभश्चोतेयुक्पातरणदेशश्चरशनाकावीजिह्वावाचीतुदंत्यसकारवान् उदेर्नलोपश्चाजोदनः। ग
मेर्गश्चगमेर्गश्चाहश्चादेशः। गगनं। बहुलमम्यवापियुक्तात्। स्पंदनःरोचनारजेक्युनरजन। भूसूक्ष्मस्त्रीभ्य
श्चुंदसिः। भुवनंभुवनमादित्यःधुवनोवकिःनिधुवनंसुरतंभज्जनमंवरोयं। कृपृवृजिमंदिनिधात्रःकुपःकिरणः
पुरणःसंमुद्रःहजमंतरिक्षं। मंदनलोचनिधनंधवेद्रिषचसंहायां। धिषणोगुरुःधिषणाधीः। वज्रमानेपृषदद
न्महजगद्धतुवच्चभतिमत्ययांताः। पृषुतेचनेगुणभावः। पृषंतिहृत्तमहान्गमेर्जगादेशःजगत्संश्चत्रपदेहृत्तए
तेनिपात्येतेपृथक्कारणंशतवम्यावनिहृत्यथं। संचिनोतेःसुदृङ्कालोपः। संश्चत्कहकः। तपच्छ्रं। विपूर्वाद्रितेष्टि
लोप। इतएत्तच। वेहृन्मोपयातिनीछंदस्यसानचश्चुन्म्यां। शिवसानःपंथाः। ज्ञासानःपुरुषः। ज्ञाज्ञिचविमंदिस
हिष्यःकित्ज्ञाज्ञसानोमैधः। हृधसानः। मंदसानोः। गिर्जीवश्च। सहसानोयत्तःमपूरश्चभर्त्तर्गणःशुटीभर्त्तसानोः
ग्निःसम्पानचस्तुवःसंस्तवानोवाग्मी। पुधिवुधिदृशःकिञ्च। पुधाबुधाननःभाचार्यदृशानः। लोकपालः। इहंसनो

लुकलोपश्च। नुहृणश्चंडमाः। श्रितेर्देशशिश्चिदानः। पुण्यकर्मा। तत्तचौशंसिखदादिभ्यः संज्ञायांचानिदौशंसादिभ्यः
 शदादिभ्यश्चक्रमास्मात्तचौस्तसौचानिदौ। शंचनस्तो० ताशंस्तरोशंस्तः। शदिः सौत्रोधातुः। शकलीकरणोभक्षणेचअ
 नुदात्तेतत्त्वकोचक्षदानंरतिमंत्रात्। उशाराणंवचिहंतंवाक्षदंतेरतिवास्त्रणाव। शन्नास्यात्सारथौद्वाः। स्थेवैष्णायामपि
 श्रुदजेवहंलमंयत्रापिमन्मंताहंनंरंता। नपूनेपुहोतपोतप्रातजामातेपितृइहितनपतंत्यनेननप्रायौत्रौदौहित्रश्च
 नपतेः। पुण्यणश्चनेष्टा। लिषेतिोत्वंत्वष्टाहोतापोताभ्राजतेजंलोपः। प्राता। जायांमातिजामाता। पानपूजायांनलो
 पः। मातायांतेराकारस्येत्वंपिताइहेस्तचइटगुणाभावश्चइहिता। सावसेर्जन। स्वसा। पतेर्हृद्विआपाताभार्यासुभात
 वर्गस्यपातरः। सुः परस्परं। नजिचनंदे। ननेदतिननांदा। इहृद्विर्नानुवर्ततइत्येके। ननांदातुस्वसापसुर्ननंदानंदिनीच
 सेतिशब्दार्थावः। दिवेर्मुदेवादिवाः। नपतेर्इच्चनानरौनः। सवोत्थभृद्विअंवांवेत्यत्रस्थान्निभृणामुपसंख्यानं
 सवोष्टासारथिः। पयोष्टुरै। सवोष्टुरः। अर्त्तिसुधधम्ममश्ववित्तमोः। निः। अष्टम्योः। निप्रत्ययः। स्यात्। भरपिरपेय्येतिः
 सरणिः। धरणिः। धमनिः। अमनिर्गतिः। अशनिः। अवनिः। तरणिः। बाहुलकातरुजानिः। आदिः। भुधेः। सनभृद्वि। आशु
 भृक्षणिः। अशिर्वानश्च। रूपेरादेश्चः। चर्षणिर्जनः। अदेमुट्च। अघ्निरणिः। हतेश्च। वर्त्तनिः। गोवर्द्धतस्तृचकारान्मु

॥ त्वाहक्षिपेः किञ्च । शिपिगिराशुधं अर्चिश्चिरुः सपिछादिदृदिभ्यश्चिः । अर्चिर्त्वाला । इदं तोप्ययं अग्नेर्भ्राजंते
यः । शोचिर्दीप्तिः हविः सर्पिः । इत्सन्निति रुखः छदिः पटलं । छर्दिर्वमन व्याधिः । इदं तोपि । छर्द्यतीसारश्चलवान् । वृहे
तोपश्च । नहिर्नाकशश्चरणोः द्युतेरिति नादेश्च जः । ज्योतिः । वसोरुचेः संज्ञायां वसुरोचिर्यज्ञः । भुवः किङ्कुविः । समु
द्रः सहोदश्च सधिरनद्धान् पिवते स्य कृपाथिश्च भुः समुद्रयोः । जनेरुसिः जनुर्जननं मनेर्ध्वं दसि । मधुः । अर्त्तिपूर्वपि
यजितति धनितपिभ्योनित् । अरुः पर्युथिः । वपुः । पजुः । तनुः । तनुषीतनूंषि धनुरस्त्रियां धनुर्वंशविश्वोऽपि निरुणाः
किं करिष्यति सांतस्य उदतस्य वारुपंतपुः सूर्यामिश्रज्जुष्टेति तिच्चाभायुः । आयुषी । चक्षेः शिञ्चचक्षुः । मूहेः किञ्च
मूहेः किञ्च मूहुत्प्ययं । बहुलमन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः । कृगश्च हचतिभ्यः चरचर्कर्वरो व्याघ्रक्षेसोः । गर्व
रोहंकारी शर्वरीरात्रिः । वर्वरः । प्राकृते जनः । चत्वरः । नौसदेः निषद्वरस्तुजंगलः निषद्वरीरात्रिः ॥ इत्युक्तादिषु द्वि
तीयः पादः ॥ २ ॥ छित्वा छत्वरः धीवरः पीवरः मीवरः चीवरः तीवरः नौरगः करकवरः संपद्वरः स्कादशः चरचप्रत्य
यांतनिपात्यंते । छिदिर्द्वद्वजनयोस्तकारोन्तादेशः । छिदेर्गुणाभावश्च छित्वरोधूर्तः छत्वरोग्रहकृजयोः । धीवरः

सि. क.
३५

कैवर्तः पीवरः स्थूलः। मीवरो हिंसकः चिनोते दीर्घश्च वारं भिक्षुकं प्रावरणं। तीवरो जातिविशेषः। नीवरः परित्राटगाहते ई
स्वत्वं गङ्गां कटे वर्षादौ। कद्वरं व्यजनं पमेदकारः संयद्धो नृपः पदेः सम्पद् इत्येके॥ ॥ इरासि ज्जिदीडः उष्यविभ्यो नका
दूनः सूर्ये नृपे पत्नौ। सिनः काराः। जिनोः हनदी नंदस्त्रः पुनः। फेनमीनो स्तेन निपात्यते स्फायतेः फेनः कृषेर्वर्गो कृष्णः। वंधे
वृधिवृधीच। वध्रः वध्रः बाह्वस्य न्यतिभ्यो नः धानाध्वपवेस्त्रिपः। पराणं पत्रं। पराणः किंशुकः। वस्त्रो मूले एवेतने च अ
जेर्वा वैनः। अन्नः। आदित्यः। बाहुलकादुरोतेः श्रोणः पंगुः लक्षेरदचलक्षेश्वरादिरापंतान्न ४ स्यान्न स्यादागमश्च। चान्मु
डित्येके लक्षणां लक्षणां नामिचिरे चलक्षणां लक्षणां श्रमभाता लक्षणां हंसयो धायां सारसस्य चलक्षणा। वने।
शोपधायाः विन्ना नदी सिवेष्टेयू च दीर्घां धारणा सामर्थ्या च गणः। स्थूलः आदित्यः। बाहुलकात्केवलोनः ऊठ अंतरंगत्वा
गुणा। गुणाः। स्थोनः कृष्णसिद्धपेन निस्वपिभ्यो निन। कर्णः। वर्याः। जेर्वाश्च ईच हक्षे च सेना डोराः पद्मनी चैर्गति। अन्न
ह्न। स्वप्नः। निडाधेटश्च। धेनः सिंधुः। नदी धेना। तपिष्ठपिरसिभ्यः कित्। तस्माश्च स्त्रः सूर्योर्वर्गिश्च रस्त्रं इव सुत्रो दीर्घ
पत्नो वधस्थानं रमेस्तचरमयतीति रत्नं। एस्मासास्मा स्थरणा वीणा शीस्त्रा गंधद्वयं। सास्त्रागो गलकं वलः स्थरणाग्रह
राणा वलकी। गादाभ्यामिभुचगेष्टुर्गपनः। देस्त्रुदाता कृत्य भूभ्यां कस्तः कृत्यं। अक्षामखंडं तिजे दीर्घश्च तीक्ष्णं

रामः
३५

पञ्चायाः। श्लक्षां यजिमनिभुं धिदसिजनिभ्योपच। पञ्चरध्वर्पुः। मत्स्यैतन्पञ्चतौ कृधिशुं चुरग्निः। दस्युस्तस्करः।
राशि। भुजिमरुः भ्यांयुक्त्युको भुज्युर्भोजनं मृत्युः। सत्तैरयुः। सरपूतदी। अयूरिति पाठांतरं सरसूः पानीविधिभ्यः४
। पातिरक्षत्यस्मादात्मानमिति पापंतंघोगात्यायः। नेप४ पुरोहितैः। वाहुलवाकादुराभावोर्नाथो ह्यक्षविशेषः।
वष्यः पानीयंचुवः किञ्चुपोवक्त्रं। लुबोदीर्घश्च स्तूपः समुद्रायः। सुभृभ्यां निच। चत्कित्स्तूपः। वाहुलवाडत्वं। श्रु
र्थं कुपुभ्यांच। कुवंति मेड्काभस्मिन् इति रूपः युवंति वध्रंत्यस्मिन् पशुमिति पूयोयज्ञस्तंभः। स्वर्गशिल्पशब्दवाच्यरू
पपर्यंतल्याः। सप्तैते पप्रत्ययांताः। खनतेर्नकारस्य घत्वांस्वय्यः। क्रोधवलात्कारे। शालतेर्ह्रस्वः। शिल्पं कोशलं। शसुहि
सायां निपातनात्स्वत्वं शब्दं चालतृणां प्रतिभाक्षयश्चावाधतेः घः बाधेनेत्रजलोष्मणोः। बाधेनैते दीर्घः रूपं स्वभाव
वेत्तौर्द्वेष्टृपर्यंगृह्णालतृणां पंगूपीठंच। तलप्रतिष्ठाकरणे चुरादिणि चोलुकतल्पं शप्पादृदोषु। तन्निहविपुषि
गदिमदिभ्योरोणिच। अपामंतेति रोण्यादेः। तनयिन्ः हर्षयिन्ः। पोषयिन्ः। गदयिन्ः। वावहकः। मदयिन्ः। मदि
राक्षसिभ्यां कृ४ कृत्यः। शिल्पी हलुः व्याधि४ शस्त्रंच। गमेः सन्वच्च जिगलुः। दाभाभ्यां नुः दानुर्दाताभानुः। वचर्गश्च। वयु
ः। धेदश्च धपतितामिति धेनुः सुवः कित्स्तु४ पुत्रेः नृजेरवौ जहातेर्द्वेः नलोपश्च जनुः स्यात्। स्यात्। काले स्थिरे

सि. क.
३६

हरेऽजनिहरीभ्यो निचक्रजेर्वा। वेणुः वर्णनददेशमेदयोः रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः विषेः किञ्च विष्णुः कदाचारचिकलिभ्यः
कः बाहुलकात्रकस्येत्संज्ञाकर्को धवलघोटकः दाकादाताधाकोऽनङ्गनाधारश्चराकापौरामासीचर्कः। कल्कः पापाशये
पापेदंभैर्विद्धिद्वयोरपि सप्तभूभुविमुविभ्यः कक्कस्य कउत्पलवातयोः ह्वकः श्वापदकाकयोः भूकंदिङ्भुक्का। मुक्कोऽङ्गु
कवल्कोल्काः भुभेरन्त्यलोपः। भृकः वल्कं वल्कलमस्त्रियां। उषदाहेषस्य लः। उल्का। इशाभीकायाशत्यतिमर्चिभ्यः कनूर
केमुख्यान्त्यकेवलाः। भैकोमंडूकमेधयेरिति विश्वमेदिन्योकाकः। पाकः। शिशुः शल्कं शकलं अल्कः पथिकः शरीराव
यवश्चमर्कः। शरीरवायुः। नोहः जहातेः कन्स्यान्नौ। निहाकागोधिका। नोसदेर्दिङ्भुनिष्कोः स्त्रीहेम्वितत्पले। स्पमेरिद्वचस्य
मीकोवल्मीकोहक्षभेदश्च। इट्ठुत्त्वइतिकेचित्। स्पमिकः। अजिपुवृन्तीभ्यो दीर्घश्च। वीकः स्याद्वातपक्षिणोः। पूकः। धूको
वायुः मीकोहक्षविशेषः। द्वियोरश्चलोवा। ऋका। ह्रीकात्रयामताशकेरुनोत्तांसुनयः उनउंतिउनिस्तेचत्वारः। सुः शक्
। शकंतः। शकंतिः। शकंतिः। शकनिः। भुवोमिचुभवंतिर्वर्तमानः ४कालः बाहुलकात्तश्चवेभ्यः अवन्तिः वदेर्वदतिः। वदं
। वदंतीजनश्रुतिः। कमुचक्षियेश्चचाभुवः। क्षिपण्णुर्वसंतश्चुज्वलदनाः। भुवस्यः त्वामिसूर्ययोः। अनुङ् नदेश्च
। नदनुर्मघः। क्षिपण्णुर्वतिः कविदारिभ्यउतनू। करुणो ह्यक्षभेदः ४ स्यात्करुणाचक्रपामतावरुणा ४ दारुणा। चोरश्च

रामः
३६

रुणस्तलुनोयुव। शुधिपिशिमिथिभ्यः कित्तुधुनेमेधजातिः पिभुनः मिथुनं। फलेर्गुक्कफलग्नः। पार्थः प्र
साफालुनः। भरोलशचलभुनं। अर्जणिलुक्क। अर्जुनः। तराग्यायांचित्॥ चित्वादंतोदान्तः। अर्जुनंतरां। अर्जेश्वा
राः। अजियमिश्रीडः भ्यश्चवपुनंदेवमंदिरंयमुनाशायुनो जगरः हतृवदिदेनिकमिकचिभ्यः सः वर्षं। तर्षः सुव
पुडयोः वत्सः वत्संवक्षेः। हंसः। कंसोः स्त्रीपानभाजतंकक्षंनक्षत्रं पुषेरचोपधाया। पुक्षः। मनेदीर्घश्चमांसंअसेदेव
ने। अक्षः। सुवश्चिकृत्युपिभ्यः कित्तुषाहक्षः कृतसमुदकं। अक्षंनक्षत्रं अक्षेजीतो। अक्षोडिभेदेभल्लके उंदिगुधिका।
धिभ्यश्चउत्सः मसवरां। गुत्सः सवकः कक्षोजठरंगुधिपरणोर्दकौचगृत्सः कामदेवः प्रक्षः। अशः सरः अक्षरां वसेश्च
वत्सरः सपूर्वाच्च। सवत्सरः। परिवत्सरः। कृधूसदिभ्यः कित्वाडलकान्नघत्वं। कृसरः। स्यात्तिलोदनं। धूसरः मत्सरः।
मत्सरामक्षिकानेयाभ्रमरालीचसामतापतेरश्चलः। पत्सलः पंथाः। तन्युपिभ्यांकारनूतसरः सूत्रवेष्टने अक्षरः। अ
त्तिकापीयूकणिभ्यांकालवृद्धत्वः संप्रसारणांचपीयूः सौत्रः। पिपालोहक्षभेदः करणलोदेशमेदः। कठिकपिभ्यांका
कः। कठाकः पक्षीकषाकरणिः सूर्यश्च। सत्तैर्दकचसदाकर्वातसरितोः वृतेर्द्विश्च। वार्ताकः। वाडलकाडकारस्यअत्वं
वार्ताकं पदेर्नित्संप्रसारणमहोपश्चः पुराकर्हश्चिकेव्यायेचित्रकेचसरीसरेसप्रवचिभ्योः युजागचक्रचः अयुचञ्जा

लिङ्ग

३७

गृह्यश्रुतवस्तेजमात्स्यः सरणमर्धवातयोः। यवागूः वचकविप्रवाग्निनोः। आनकः शीः भियः शयानकोः जगरः भयानकाः
आणकोलुधु शिंधिधाभ्यः लवाणकं दात्रं धवाणाकोवातः शिंधाराणकः श्वेत्वापुषोदरादिवात्पक्षेकलोपः शिंधाराणां नास्ति
कामलेभ्यो नैकोदीनारभागः। उल्मुकदर्विहोमिनः उषदाहषस्पलः मुकपत्ययश्च। उल्मुकं ज्वलदंगारं दुराणां तर्विः दर्विः। गु
होतेर्मिनिः होमीः क्रियः ककरश्चलोवाहीकः ह्रीकः लज्जावानाहसिमृगिणावामिदमित्पुर्व्विभ्यस्तन्। दृशभ्यस्तस्यात्
तितुवतिनेहस्तः। मर्त्तः। गर्त्तः। एतः कर्त्तः। वातः। अंतः दंतः लोतः। स्यादश्रुचिरूयोः। योतौवालवहित्रयोः। भूर्त्तः। वाड
लकात्रुसेर्दार्थश्चतूस्तं पापं धूलिर्जटाचनृपाय इत्त। नापितः तनिमृडुं म्पां किञ्च ततं मृतां। अंजिष्टुषिभ्यः क्तः। अक्तः
घृतं सितं इतनिभ्यां दीर्घश्च दूतः तातः। जर्मश्चोदानः। जीमूतः लाष्टुपलितोलुनातेः क्तः। तस्य सुट्धातोर्गुणः लाष्टुपलितं
दृष्ट्वाभ्यामितनृहिति शपेनो वरीभेदो। रुहेरश्चलोवारोहितो मृगमत्स्ययोः लोहितं रक्तं पिशः। किञ्चपिशितं मांसं श्रुदक्षि
हिगृहिभ्यश्चाप्यः श्रवाप्यो यज्ञपशुः देशोप्येगा रुडो गधुश्च सृष्ट्याप्यः गृह्याप्यो गृहस्वामी। दिक्षिषाप्यः दधानेर्द्वित्
पक्कं मित्रश्च योदिधिषाप्यः वज्रसरापः। वोरणपलुवः क्तेष्यभृदरिस्तुषेयं पुरुषसं। राजेरन्यः राजन्यो वक्तिः श्रु
हाराणं रमराणं। अर्त्तनिश्चाश्वराणं पर्जन्यः पृषसेचनेषत्यजः पर्जन्यः। क्रमेद्ययोः। वदेरान्यः वदान्यम्यागि वा

रामः

३७

हलोपश्च तृणां वज्रलुठितनिताडिभ्य उलचतंडश्च वियंते र्थं ते तन्यंते ताद्यंत इति वातंडलाः दंसेष्टनौ नञाच सा
सः सेवकश्च उयोः दंशश्च दशोधावरः उदिचैर्दंमिः स्वरादिपाठादवयवत्वं उच्चैः नौ दीर्घश्च नीचैः सौरमेः क्रोदमे पूर्वप
दस्य च दीर्घः रमेः सुपूर्वात् दमे वाच्ये क्त ४ स्यात् कित्वा दनुनासिकलोपः सूरतः उपशांतः दयालुश्च पूजोयस्म कुरुस्वश्च
यत्प्रत्ययः पुराणं स्वसैः शिकटकिच्च स्वसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्त्वा कडागमंश्च शिक्थं अर्त्तेः कुरुच्चः उरणोमेषः
हिसेशिर्नीरचौ हिंसीरेव्याद्युडुष्टयोः उदिहृणातेरजलौ पूर्वयदांत्य लोपश्च उदरं डित्वनेर्मुट्चोदात्तः अचञलच
डित्त्वा क्तातोर्मुट्सचोदात्तः मुस्वं अमेः सन् अंसः मुहेः खौमूर्चमूर्चः नहेर्हलोपश्च नस्वः शीङो इस्वश्च शिरा
माउ. दुषोमयच मयूखः कलिगलिभ्यां फगस्योच्च कल्फः शरीरकवोरोगश्च गुल्फः पादयंथिः स्पृसेः श्वराश्च
नौपृच श्वराश्च नौपत्ययोप इत्यादेशः पार्श्वीस्त्रीकक्षबोरधः पशुं रायुचंश्मनिश्रयतेर्डन् श्मन्शब्दो मुखवाची
मुखमाश्रयते इति श्मश्च अश्वाद्यश्च अश्रुनयनजलं जनेष्ट्वलोपश्च जटा अचूतस्य जंघच तस्य जनेः जं
घादेशः स्यादच्च जंघाः हते शरीरावयवे द्वेच यश्चाक्षितं वः स्त्रीकथाः क्लीवेतजघनं पुरः किशोरतलोपश्च च

सि. ३५
४५

कारस्यलोपः श्वकेशः फलेरितजादेश्वयः पलितं कृजदिभ्यः संज्ञायां वृन् कारकः कारकाः कटकः कारकं नरको नारकोपि चेति द्वि
रूपकोशः सारकंगगनं कोरकः कोरकं चीकयते राद्यंत विपर्ययश्च कीचको वंशभेदः पचिमचोरिबोपधायाः पेचकः मेचकः
जनैरष्टच नठरं वचिमनिभ्यांचिब वठरोमूर्खः मठरोमुनिशौडयोः विदादित्वात्माठरः गर्गादित्वात्माठर्यः दुर्जिदृणाते
रलचौ पूर्वपदांत्यलोपश्च दुर्दरः शूरक्षसोः कृदादयश्च कृदाः कसूलः मृदां विलसत् सदरः सर्पः हतेयुचाद्यंतयो
र्यत्वतत्वेः घननोमाकः कमिगमिक्षमिभ्यस्तून् हृदिश्च जातुः पक्षीः गातुः पथिकः शानुशमकः हर्तयेः कन्यन्
हिरच कन्यस्यत्ययः हिरापं कृजपासः कर्पासं विल्वादित्वात्कार्यसंवस्त्रं जनेस्करश्च जर्तुः हस्तीयोनिश्च दुर्गा
तेर्दः दुर्गाः दधाते यत्तनुठचधान्यं जीर्यतेः किनश्चवः तिबिः स्पात्कालपक्षिणोः बाहुलकाद्भलिचेति दीर्घानम
व्यतेर्यलोपोमश्चापतुडालेः मव्यतेरालप्रत्ययः स्पात्तस्पायतुडागमोधातोर्धलोपोमकारश्चांत्यस्य ममापतालोवि
षयेः ऋजेः कीकन् ऋजीकरडोभूमश्चततोतेर्दुः सन्वहः तितुः पुंसिक्तीवेचः अर्मकपृथक्पाकावयसिभुष्ट्रैः
अतोवृन्भकारश्चानोदेशः पथेः कुकनसंपसारणांच पिबतेः कन् अवधावमाधमावरेफाः कत्सिते वदेनजियत् अ
वधं अवतैरमः वस्यपक्षेधः अवमः अवमः अर्तवन् अर्वा रिफतेस्तौदादिकात्स्वः रेफः लीरीगेरुस्वः युद्धतौ श्लेख

रामः
४५

राकृत्सनयोः ताएतौ प्रत्ययोऽक्रमात्तः धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुटः लिप्तं श्लिष्टं रिपुं कृत्सितं क्लिशोऽज्ञोपधाया कनूलोपश्चलो
नाम्ब क्लिशो कन्पातुयधाया इत्वं लस्य लोपो नो मागमश्च कोताशोयमः कित्वं फलं चित्त्वं अश्रोतेराशु कर्मणि वारट् च च
काराडुयधाया इत्वं ईश्वरः चते स्तून् चत्वारः प्रातेते रान् प्रातः अमेस्तुट् चः अंतर्मध्यं दहेर्गो लोपो दश्चनः गप्रत्ययः धा
तोर्लस्य लोपः दकारस्य नकारः नगः ३ सिचिः संज्ञायां हनुमौकश्च सिचिंते कप्रत्ययः हकारोदेशः उमुचट्यात् सिंहः बा
दिः घातेश्च जातौ कप्रत्ययः ४ स्यात् व्याघ्रः हंतैरच घुरच घोरं क्षमेरूप धालोपश्च चाद्वः क्ष्मा तरते डित् नः त्रयः शीनः
ग्रहरिः ग्रहणिः ३ १ ग्रहणी व्याधिभेदः पथैरमेच पथमः चोश्च चरमः मंगेरलच मंगलं ॥ ३३ ॥ इत्युणादौ पंच
मः पादः ॥ ॥ उणादयो बहुलं एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः केचिदविहिता अपि दुष्टाः संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्य
याश्च ततः घोरकार्षादि घादनूवं धमेतच्छास्त्रमुणादिषु भूतेः पिदरूपं ते भविष्यति गम्यादयः दाशगोघ्नो संप्रक्षने एते
संप्रदानेकारके निपात्येते दाशंति तस्मै दाशः गां हंति तस्मै गोघ्नोः तिथिः भीमादयो पादाने भीमः भीष्मः प्रत्कंदनः प्र
रक्षः मूर्खः खलतिः ताभ्यामन्यत्रोणादयः संप्रदानं ज्ञपादानं परामर्शार्थं ताभ्यामिति न तासौ भवतितंतुः हतंतदि

तिवर्त्मचरितं तदिति चर्मतुमुगुलौकियायां कियार्थायां कियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः। मातृत्वादयत्वं कृष्णं इष्टं याति
 । कृष्णदर्शको याति। अत्र वासरूपेणात्तजादयो न पुनरर्बुलुक्तेः। समानकर्तृकेषु तु मुनुञ्ज कियार्थोपपदार्थमातत् इच्छार्थे चैकक
 र्तृकेषु पपदेषु धातोस्तु मुन्स्यात् इच्छति भोक्तुं। वष्टिवांछति वाशक ह्ययत्ता। लाघटारभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थे धुतुमुनु। एषूयपदे
 धुधातोस्तु मुन्स्यात् शक्नोति भोक्तुं एवं धृष्ट्यात्पादो अर्थगृहणमस्ति नैव संवध्यतो अनंतरत्वात्। अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुं पर्या
 त्पिवचते अलमर्थेषु पर्याप्तिः पूर्णता तदा चिधुसामर्थ्यवचनेषु पपदेषु तु मुन्स्यात् पर्याप्तो भोक्तुं मचीराः। कुशलः। पटुरित्या
 दि पर्याप्तिवचनेष्विति किं अलं भुक्त्वा अलमर्थे चित्ति किं। पर्याप्तं भुक्ते प्रभूतते ह्याभ्येते अन्नस्य न तु भोक्तुं सामर्थ्यं। काल
 समयवेलासु नुमुनु पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थं। कालार्थे धूपपदेषु तु मुन्स्यात् कालः समयवेला अनेहा वा भोक्तुं
 पेषादिग्रहणमिहानुवर्तते। तेनेह न भूतानि कालः पचतीति वाक्ता भाववचनाश्च। भावे इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणायनादयः कि
 यार्थायां कियार्थां भविष्यति स्पुः याणाय याति अणकर्मणुपपदे कियार्थायां चारणा स्यात् रावुलोपवादः कांडलावो वृजतिः
 परत्वादयं कादीन् बाधते कंवलदायो वृजति पदरुजविशस्पृशो घञ् भविष्यतीति निहन्तं। पद्यते सौपादः रुजतीति रोगः विश

तीतिवेशः सृशतीतिस्पर्शः सृस्थिरे ॥ सृइतिलुप्रविभक्तिकंसर्त्तः स्थिरेकर्त्तरिद्यज्ज्ञातशक्तिकालांतरमिति सारः व्याधिमत्स्य
वलेषुचेतिवाच्य अतीसारोव्याधिः अतर्भावितरणार्थः असरति रुधिरादिकमतिशयेनसास्यतीत्यर्थः विशारोमत्स्यः सा
रोवलेस्थिरांशेचभावेसिद्धावस्थापनेधानोर्थेवाच्येधानोद्यज्ज्ञात ॥ पाकः पाकोस्फुरतिस्फुल्लतोर्ध्वजि एवञ्चात्स्यात्स्फा
रः स्फालः उपसर्गस्यद्यजीतिदीर्घः परीहारः एकः काशेइत्तरपदेइगंतस्यैवपादेदीर्घः नोकाशः अनूकाशः इकः किंपकाशः
नोदात्तोपदेशेतिनवृद्धिः शमः आचमोदेस्तुआचमः कामः पामः वान्यः विश्राम इतित्वयाशिनीयंस्पेदाजवेस्पंदेर्ध्वजिन
लोपोहृद्भावश्चनिपात्यतेस्पदोवेगः अन्यत्रस्पंदः अवोदैधौअप्रअथहिमअथाः अवोदः अवलेदनंसधः इधनं ओ
घः उंदनं अंथेर्नलोपोहृद्भावश्चः अकर्त्तरिचकारकेसंज्ञायाम् ॥ कर्त्तृभिन्नेकारकेद्यज्ज्ञात वृजिचभावकारणयोः ॥
रंजेर्नलोपस्यात्ताः ॥ अनयोः ॥ किंरजत्पस्मिन् रंगः प्रास्पतेइतिप्राप्तः ॥ संज्ञायामितिप्रायिकं ॥ कोभवतालाभोलब्धः ॥ इत
उत्तरंभावजेअकर्त्तरिकारकेइतिक्तप्लुटोवकुलमिति यावद्वयमप्यनुवर्तते ॥ परिमाणाख्यायांसर्वेभ्यः द्यज्ज्ञातजयोर्वा
धनार्थमिदं ॥ एकस्तुलनिचायः ॥ द्यौस्सूर्यनिष्पादौद्वौकारौदारः जारौ कर्त्तरिपिलुकूचदारयंतीतिदारः ॥ जारंयतीतिजराः

इ. अ. यज्ञरूपवादः। उपेत्य अस्मादधीयत उपाध्यायः। अपादाने स्वीयामुपसंख्यानानां तदंज्ञाच्च वाङ्मेषा उपाध्याया।
 उपाध्यायी। भवायुवर्यानि हतेषु। भृत्पविभक्तिके निर्देशः। शारोवायुः। करणे धञ्। शारोवर्गाः। चित्रीकरणमिह चा
 त्वर्थः। निहपतेऽपि वियतेऽनेनेति निहन्तमावराणां बाहुलकात् करणे क्तः। गौरिवाक्कतनीशारः प्रायेराशिशिरे क्तः।
 । अकृतप्रावरणा इत्यर्थः। उपसर्गे रुचः। घञ्। संरावः। उपसर्गे किं। ख४। अभिनिस४ स्तन४ शब्दसंज्ञायां। अस्मान्न
 ने सस्पमूर्द्धन्य४। अभिनिष्ठातोवर्गाः। शब्दसंज्ञायां किं। अभिनिः स्तनति मृदंग४। समिपुडडद४वः। संपूर्यते मिश्री
 कीयते गुडादिभिरिति संयाव४। पिष्टविकारोऽपूपविशेषः। संदावः संदावः। अग्नीभुवो नुपसर्गे। आयः नायभा
 वः। अनुपसर्गे किं। पश्रयः पयायः। प्रभवः कथं प्रभावो राज इति। प्रकृष्टोभाव इति मादिसमासः। कथं राज्ञो नय
 इति। बाहुलकात्। वोक्षुश्चुवः। विशावः। विश्रावः। वोकिम् क्षवः। अव। अवोदो नोपः च वनाय भवो नयै। उन्नायः।
 उर्ध्वनयनै। कथमुन्नयः। उत्प्रेक्षेति। बाहुलकात्। पेडुलुसुवः प्रडावः। प्रस्मावः। प्रस्त्रावः। प्रेकिं। डवः। स्तवः। लवः।
 निरभ्योऽपूत्वो। निष्पूर्यते सूर्यादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः। अभिलावः। निरभ्योऽकिं। पवः लवः। उन्वोऽयः।

उहारः। निगारः। उन्कोः। किंगारः। कृधान्ये। कइत्यस्मात्त्वान्यविषयकात् उन्कोर्धञ्। उल्कारो० निकारो० धान्यस्यविशेष इत्यर्थः। धा
येकिम्। भिशोल्कारः पुष्पनिकारः। यज्ञेसमिस्तुवः। समेत्यस्तुवंतियस्मिन्देशेद्योगः सदृशः संस्तवः। यज्ञेकिम्। संस्तवः यचयः।
पेखोयज्ञोअयज्ञेइतिछेदः। यज्ञेइतिपकृतत्वात्। स्तारः। अयज्ञेकिम्। बर्हिषः प्रस्मरः मुष्टिविशेषः। पथनेवावशादे। विपूर्वास्तु
रातेर्धञ्अशब्दविषयेपथने। पठस्यविस्तारः। पथनेकिं। तृणविस्तरः। अशब्देकिं। ग्रंथविस्तरः। छन्दोनामिच। सइत्यनुवत्त
ते। विष्टारयंक्तिश्छन्दः। विस्तारयंतेऽस्मिन्क्षराणि त्यधिकारयोधञ्। ततः कर्मधारयः। छन्दोनामिच। विपूर्वस्तिराणतेर्धञ् तस्यष
त्वंस्पादितिषः। उदग्रहः। उद्ग्रहः। समिमुष्टे। मत्तस्यसंग्राहः। मुष्टेकिं। उद्वस्यसंग्रहः। परिमोनीपोघृताभेद्योः। परिपूर्वा
नपतेनिपूर्वादिणश्चघञ्स्पात्कमेणपूतेः। भेदेचविषये। परिणयेनसाररुनि। समन्तात्रयनेनेत्यर्थः। एषोत्रन्यापउ
चित्तमित्यर्थः। घृतोभेद्योःकिं। परियायेविवाहः। व्ययोनाशः। यरावनुयात्ययइयाः॥ क्रमप्राप्तस्यानतिपातो नयात्ययः। त
वपर्यायः। अनुपान्तयेकिंकालस्यपर्यायः। अतिपातेइत्यर्थः। व्यपयोशेतेपर्याये। तवविशायः। राजोपशायः। पर्यायेकिं। विशायः
संशयः। उपशायः समीपशयनं। हस्ताशनेकिं। हृक्षायस्थानां फलानां यद्याः प्रचयं करोति। अस्तेयेकिं। पुष्यप्रचयश्चौर्येया॥
निवासचितिशरीरोपसमाधानेच्चादेश्वकः। एषुचिनेतेधञ्आदेश्वककारः। उपसमाधानं राशीकरणम्। तच्चधात्वर्थः। अन्येप्र

त्वयार्थस्पर्कारकस्योपाधिभूताः निवासो ॥ काशीनिकायः ॥ चित्तौ ॥ आकायमन्निचिन्वीतः ॥ शरीरेवायतेः स्मिन्नस्थादिकं कायः ॥ समू-
 हे ॥ गोमयनिकायः एषु किं चयः ॥ च ॥ कइति वक्तव्येभादेरित्युक्तिर्यः ॥ लुक्पादोयथास्यादिति ॥ गोमयानां निकेचापः ॥ पुनः पुनराशी-
 कारामित्यर्थः ॥ संघेचानौतराधये चैर्धनादेशश्चकः ॥ भिलुनिकायः ॥ पारिणानां समूहः संघः ॥ अनौत्तराधये किं ॥ सूकरानि चयः ॥
 संघे किं ज्ञानकर्म समुच्चयः ॥ संघे किं ज्ञानकर्म समुच्चयः ॥ कर्मव्यतिहारेण च स्त्रियां स्त्रिलिङ्गे भावेण च ॥ एणर्चा स्यामञ्ज ॥ न कर्मव्य-
 तिहारे ॥ अत्रोचनस्यात्वावकोशी ॥ व्यावहासी अभिविधौ भावश्च नृणां अणिनृणां आदिहृदि ॥ इतरापनेपत्ये ॥ साराविणं वर्त्तते आ-
 कोशः ॥ वन्येर्ग्रहः ॥ अवनि एतयोर्ग्रहेर्धनस्याच्छापे ॥ अवग्रहस्तेभूयात् ॥ अभिभव इत्यर्थः ॥ नियाहस्तेभूयात् बाध इत्यर्थः ॥ आकोशो-
 किं ॥ अवग्रहः पदस्य नियहश्चोरस्य प्रेलिप्सायां यावत्प्रयगहेण चरति भिक्षुः ॥ परायणे उत्तरः ॥ परिग्रहः स्फोटवेदेः स्वीकरणं ॥ नौह-
 वान्ये ॥ इति लुत्पथं च मीकं ॥ नीवाराः धान्ये किं ॥ निवराकं न्याक्ति चिषये बाहुलकादप्युपवरासेति वत् ॥ उदिश्रयति योति पूडवः उद्यु-
 यः उद्यावः उत्पावः उडावः कथं यतनांताः समुद्युया इति ॥ बाहुलकात् ॥ विभाषादिः हल्युवो ॥ आरोवः आख ॥ आल्पावः ॥ आल्प-
 वः ॥ अवेग्रहो वर्ष प्रतिबंधे विभाषेति वर्त्तते ॥ अवग्रहः ॥ अवग्रहः ॥ वर्ष प्रतिबंधे किं ॥ अवग्रहः पदस्य ॥ प्रेवणिजां ॥ प्रेग्रहेर्धवा-
 वणिजां संबंधिचेत्युत्पत्त्यर्थः ॥ तुलासूत्रमिति यावत् ॥ तुलाप्रयगहेण चरति तुलाप्रयगहेण ॥ रश्मौ च प्रयहः प्रयगहः ॥ वरणेनेराच्छा-

इने विभाषाप्रत्येवप्रवारः प्रवारः पणौ भवो वस्तुने परिभावः परिभवः अवस्तुने किं सर्वतो भवनं परिभवः। एरचचयः जयः भ
यादीनामुपसंख्यानं न पुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थः। भयं वर्षं ऋदोरपुकारः गरः शरः पवः लवः स्तवः पवः वृक्षासनयोर्विष्टरः अ
नयोर्विपूर्वस्य स्रः घत्वं निपात्यते विष्टरो वृक्षश्चासनं च वृक्षेति किं वास्तस्य विस्तरः ग्रहविदनिश्चिगमश्च अस्पात् घञचोर
यवादः ग्रहः वाः दूरः निश्चयः गमः वशिरोपोरूपसंख्यानं वशः रणः घञथेकविधानं प्रस्थः विघ्नः द्वित्वप्रकारेण के क्तादी
नामिति वक्तव्यं चक्रं चिक्तिदं चक्रसः उपसर्गे किं घासः नौराच नौ उपपदे अदेर्णः स्पादप्रत्यादः निघसः व्यधजघोरनुयस
उपसर्गेदः अस्पात् घञपोश्च अदेर्णः स्पात् घञिमुपिचप्रयसः विघसः ४ गे अस्पात् व्यध ४ नपः उपसर्गेनु आवाधः
उपजापः स्वनहसोर्वाअपुपक्षे घञस्वनः स्वनः हसः हासः अनुपसर्गइत्येवप्रखानः प्रहासः पमः समुपनिविष्टुच एषु अनुप
सर्गेचयमेरवा संयामः संयमः उपयामः। नियामः नियमः वियामः वियमः वियमः यामः यमः नौगदनदपठस्वनः अर्वा
स्पात् निगदः निग्रादः निपठः निपाठः निस्वनः निस्वानः करोवावीणायांच नावुपसर्गे वीणाविषयाञ्चकारातेखास्पात् वीणा
ग्रहणेशाद्यर्थम् निकराः निकाराः करणः काराः वीणायांनुप्रकयाः प्रकाराः नित्यं यराः यराः परिमारो। अस्पात् मूलकपः
राः शाकपराः व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो मुखिर्व्यते सोऽस्य विषयः याराः मदोः नुपसर्गे धनमदः उपसर्गेनु उन्मादः

को.सि

४५

प्रमदसम्मदोहर्षे हर्षे किम् प्रमादः समुदोरजः पशुषु संपूर्वो जिः समुदायेन तत्पूर्वश्च पेरणेन स्मात्पशुविषयकादस्यात् अ
घर्जणैरित्युक्ते वो भावो नः समजः घृणभूतां संघः नुदजः पशूनां पेरणं पशुषु किम् समजो वा स्मरणानां नुदाजः क्षत्रियोणां
अक्षेष्टुलहः अक्षयशब्देन देवर्तलक्ष्यते तत्र पत्न्या रूपेण यो घं स ह इति तत्र निपात्यते अक्षस्पलहः व्यापुक्षो मभिसर
णान्तहामदीव्यचित्तिमाघः अक्षेष्टुकिम् पादस्य गहः प्रजने सत्तेः प्रजनं प्रथमगर्भयहरां गवामुपसरः कथमवसरः प्र
सर इति अधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति यद् संप्रसारणं च न्यभ्युपविष्टुनिहवः अभिहवः नुपहवः एष्टुकिम् प्रहापः आडिः
युद्धे आहूयंतेऽस्मिन्नित्याहवः युद्धे किं आहूयः निपानमाहावः आडः पूर्वस्पृहयंतेऽसंप्रसारणं अहृदि शोदकाधारश्चेदाच्यः
आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशयो भावेन उपसर्गस्य अनुपसर्गस्य कथ्यते संप्रसारणमप्यस्या भ्रावेहवः हनश्चवधः अनु
पसर्गाद्वंते भावेऽस्याहवादेशश्चांतोदस्तः वधेन दत्तुं चान्नृणां मूर्त्तौ घनः मूर्त्तिः कठिनांतस्मिन्नभिधेये हेनैरुपात्तघनश्चादे
शः अभ्युघनः कथं सैधवमानमेति धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते अतर्धनोदेशो वा हाकयाम विशेषस्य संज्ञेयं अंतर्धरा इति पाठो
तरं अगौरैकदेशेषधराः प्रधाराश्च दारदेशोऽप्येकोऽष्टावलिदौ अभ्युघनो वा स्य तत्रवाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदं प्रविशन्ति

रामः

४५

जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रधाराः कर्मण्यप्यपक्षे वृद्धिः ननु नोत्पादानं असादानमुपरिस्थापनं यस्मिन्काये अन्यानिका
स्थानिस्थापयि० त्वानक्षयते तदुद्धनः अधिकरणोऽप्यप्यधनोऽगं संगं शरीणवयवः सवेहनसर्वः किंतु पाणिः पादश्चेत्याहुः ४
करणेऽप्यप्यधनोऽयः करणे यो विदुषु एषु हते करणेऽप्याहुनादेशश्च अयो हन्यतेऽनेने सपोधनः विधनः दुधनः दुधणा
इत्येके पूर्वपदात्संज्ञायामिति सत्त्वं संज्ञैषा कुठारस्य दुर्धक्षः सत्त्वं कचः सत्त्वं उपपदे हतेः करणेकः स्यादप्यप्यधनोदेशश्च
सत्त्वं घ्नः सत्त्वं घनः करण इत्येवः सत्त्वं घातः पौघः पौहते रस्यत्करणो घशब्दश्चादेशः ४ परिहृत्यतेऽनेनेति पीघः परेश्च घां करणः
घोः रेफस्य लोवास्याहुशब्देऽङ्कशब्दे च पलियः परिघः पयुंकः पल्पंकः इहतरस्य मयो घ इति क्वविमस्य न गृहणं चारं व्यानात् उ
पघ्नश्चाश्रये उपपूर्वाद्धते रस्याहु उपधालोपश्च आश्रयशब्देन सामाप्यं लक्ष्यते पर्वतेनोपहन्यते सामाप्येन गम्यते इति पर्वतोप
घ्नः संघो द्वौ गणाप्रशंससंघः संहननं संघः भावेऽप्युद्धन्यते उल्कशब्दे ज्ञायते इत्युद्धः कर्मण्यप्यप्यर्थानां वृथ्वर्थत्वाद्धंतिर्ज्ञाने
निघो निमित्तं समंतान्मितं निर्मितं निर्विशेषं हन्यते ज्ञायते इति निघाः हक्षाः समारोहपरिणाह इत्यर्थः इतिः किंः अयं भावे ए
व स्वभावात् कर्ममित्यं नित्यगृहणात् किर्मविषयः अतएव न्यते न न विग्रहः उपचक्षण केन निर्वृत्तं पक्किमं इव वृ नुप्रिमं
दिनोथु च्च अयमपि स्वभावाद्भावे एव ववेष्टु वेपथु ४ अपथुः पजया च यतं विष्टु पष्टु क्षौनडः यज्ञः याज्ञा यत्न ४ विश्रः प्रले

चासन्नेति सापकावसंपसारणं डित्वं नुविश्रुत्पवगणनिषेधाय रक्षाः त्वयोनन स्वयः उपसर्गे घोः किः प्रक्षिः अंतर्धिः उपाधीयते
 नेतेत्पुपधिः कर्मणपधिकरणोच कर्मणपुपयदेवो ४ किः स्यादधिकरणोर्थे जलानिधीयंते स्मिन्जलधिः स्त्रियां क्तिन् स्त्रीलिङ्गे भावादो
 क्तिस्पाङ्गोपवादः अजयौतुपरत्वाच्चाधते क्तिः चितिः स्फुटिः स्फायास्फातिः स्फातिकाम इति नुषामादिकं क्तांतादात्वार्थे णिचि अच
 इति वासमाधेयं श्रुयजीषितुभ्यः करणोऽश्रुयते नयाश्रुतिः पजेरियेश्च इधिः स्तुतिः ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्पन्नवद्वाच्यः तेननत्वं कीर्तिः
 गीर्तिः लुनिः क्तादइतियोगविभागात् क्तिनिङ्खः प्रहृतिः निचचूर्तिः फलतिः चापतेः क्तिन्निचिभावोवाच्यः अपचितिः संपदादिभ्यः क्ति
 पसंपत् विपत् क्तिन्पीष्यते संपत्तिः विपत्तिः स्यागोयायचोभावे क्तिस्पाङ्गोपवादः प्रस्थितिः उपस्थितिः संगीतिः संपीतिः पक्तिः
 कथमवस्थासंस्थेति वावस्थायामिति सापकात् कुति पूति जूति साति हेति कीर्तयश्च अवतेर्ज्वात्पोत्पूटः कुतिः स्वरार्थं वचनं उदा
 त्तइति वहर्त्तते पूतिः जूतिः अनयोदीर्घत्वं च निपात्यते स्पतेः सातिः इत्वाभावो निपात्यते सतेतेर्वाजनसनेत्यात्वे क्तेस्वरार्थं निपातनं
 हतेर्हिनेतेर्वाहेति कीर्तिः वृजपन्नेभावे क्यप् वृज्याइज्या संज्ञायां समजनिघदनि यतमनविदपुजशीइभृजिणाः समजादिभ्यः स्त्रि
 याभावादोक्त्वात् सचोदात्तः संज्ञायां अजे ४ क्यपि वाभावीभावोतेति वाच्यं समजंति तस्यामिति समज्योसभा निषादं तस्यानिघ
 द्याआपराः निपतं तस्यामिति निपत्यापि हिलाभूमिः मन्यते नयेति मन्या गलपार्श्वशरा विदं वितितया विद्याः सुत्या अभिषवः श

यथाभूत्याइत्येतेनपाइत्यादिशिबिका कृजः शचः कृजइतियोगविभागः कृजः क्यपणात् कृत्वा शच चाज्जिनक्रियाकृतिः इच्छा इ
चेर्भावेशः पगभावश्च निपात्यते इच्छापरिचर्यापरिसर्यामृगपाः दाद्यानामुपसंख्यानं शोपकृतिपात्यते परिचर्यापूजा परिचर्या
परिसरणं अत्रगुरोपि मृगान्वेषणेचुरादावदंतः अतोलोपाभावेपिशेयकिशिलोपः मृगयाश्रुतः शेयकियश्चस्पदित्वं पू
र्वभागेयकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च अ० दाद्यानागन्तैरकारोवा पक्षेष्टः जागराजागर्या अप्रत्ययात् प्रत्ययांतेभ्योवातुभ्यः स्त्रियामकारः प्र
त्ययः स्यात्चिकीर्षा पुत्रकाम्या गुरोश्च हलः गुरुमतो हलन्तास्त्रियामकारः स्यात् ईरा कुरु गुरोः किं भक्तिः हलः किं नातिः नि
ष्टायोलेटइतिवक्तव्यं नेह अग्निः तिमुत्रेतिनेट दीप्तिः तितुत्रेष्वयहादीनामितिवाच्यं निगृहीतिः निपठितिः षिद्धिर्दिदिभ्योऽ
रः षिभ्योभिद्यदिभ्यश्चस्त्रियामः नृष्टजगत्रपूषत्रया भिद्य विदारणएवमपि भित्तिर्यांद्धिदाभृजा कयेऽ संप्रसारणांच ह्या
चित्तिपूजिकथिकंविचर्वश्च अङ् स्याद्युचोपवादः चिंता पूजा कथा कंवाचर्वा आतश्चोपसर्गे अङ् स्यात् क्तिनोपवादः पदा
उपदा अदंतैरुपसर्गवदन्तिः श्रद्धा अंतर्द्राण्यसश्चयोषुच अकारस्यापवादः कारण हारण आसना अंधना घट्टिवंदिवि
दिभ्यश्चेतिवाच्यं घटनावंदनावेदना इषेरनिच्छार्थस्य अन्वेषणेपरोर्वापरेषणपरीष्टिः रोगाख्यायां एवुल वहुलं प्रहृदिकाप
वाहिका विचर्चिका कचिन्नशिरेर्तिः धातोर्थनिर्देशेणवल् वक्तव्यः असिका शापिका इकश्चियेवातुनिर्देशोपचिः पचतिः च

सिद्ध
५१

रात्कारः निर्देश इत्येव अकारः ककारः रारिप्तः रेफः मत्वर्थात्तुः बहुलवचनादकारलोपः मत्वर्थायः राज्ञादिभ्यः आजिः आति
ः इन्वयादिभ्यः वापिः वासिः स्वरेभेदः इक्कादिभ्यः क्विः गिरिः संज्ञायां भवधत्तो रावुल उद्दालक पुष्प भंजिका विभाषाख्यात
पस्विभ्योरिश्च पस्विभ्येभाष्याते चराम्पे इज्ज्णाद्वा रावुल् विभाषेत्तेर्यथा प्रात्यमन्येपि कौत्वं कारिकां कृपां कृत्वां कृतिं वाः
कापोः सर्वांकारिंकारिकां क्रियां कृत्वां कृतिं वाः कापिः एवं गणिं गणिकां गणनां याचिकां पचां पक्तिं पर्यायाहंणो सन्ति सुखं प
र्यायः परियाटीक्रमः सहस्रमहः योग्यता पर्यायादिषु घेत्येषु एव च्यातवा भवतः आसिका शायिका अग्रयामिका योग्ये भवन्ति
शुभक्षिकामहति ज्ञेय इक्षुभक्षिकां मेधास्पति उत्पन्नो इक्षुभक्षिका उदयादिभाक्तीशतयः निः विभाषेति निवृत्तं न जिह्वपदे
ऽनिः स्यादात्रोशे अतीव निस्ते शठभ्यात् अग्रयाणिः कृत्यज्युटो बहुलं भावे अकर्तृकारका इति च निवृत्तं एसा भुज्यंत इति रात
भोजनाशालयः नपुंसके भावे कृ ४ ल्युट् च हसितं हसनं योगविभागादुत्तरार्थः कर्मणि च येन संस्पर्शत्कर्तुं ४ शरीरसुखं येन स्य
रूपमात्रस्य कर्तुं शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् पूर्वणासिद्धे नित्यसमासार्थं वचनं पपः पानं सुखं कर्तुरिति
किं गुरोः स्त्रायनं सुखं नेह गुरूः कर्त्ता किंतु कर्म वा यो अजेवी वास्याथौ अवयवां प्राजनकरणाधिकरणा योश्च ल्युट् स्यात् इध्रप
वृश्चनः कृदारः गोदोहनी स्थालीखल ४ प्राक्करणाधिकरणा योरित्यधिकारः अन्तरदेहो अंतः शब्द इति न स्पराः स्यात् अंतर्हणानं देशे

राम
५१

तुभ्यंतर्हनेनोदेशः अतूर्वस्येतेवभंतर्धुतिः तपरः किंअंतर्यानि अथर्तचमपननस्यरोतः शब्दात्परस्य अंतरपरां अदेशेइ
तेवअंतर्या नोदेशः पुंसिसंज्ञायांघः प्रायेणछादेर्घेऽपसर्गस्यद्विप्रभत्पुपसर्गहीनस्यछादेर्ह्रस्वः स्याद्द्वेपरेदंताश्चाद्यंतेअनेन
दंतद्धद४पद्धदः अद्वितीकिं समुपछादः आकुर्वंत्यस्मिन्नारक गोचरसंचर वह्वजव्यजापणानिगमाश्च घांतानिपात्यंते हल
श्चेतिवक्ष्यमाणस्यघञोपवादः गावश्चरंत्यस्मिन्नितिगोचरोदेशः संचरंतेऽनेनसंचरोमार्गा४वहंत्यनेनवहस्कंघ४वजः व्यजः
व्यज४तालवृंतंनिपातनाद्भावेन आपराः परापस्थानंनिगद्धंत्यनेनमिगमश्चदं३चात्कषः निकषः अवेहस्योर्ध्वन्नभवता
रः कूपादेः अवस्तारोजवनिकाहलश्च हलंताद्ध्रस्वाद्वापवादः अपमृज्यतेऽनेनव्याध्यादिरित्यपामार्गः विमार्गः समूहनी अथा
यस्यायोपावसंहाराश्चअधीयतेऽस्मिन्नध्यायः नियंतिउघवंतिसंहरंत्यनेनेतिवियहः अवहाराधारावायानामुपसंख्यानंउदं
कोनदकेउत्पूर्वादंचतेर्घन्स्यात्तूदके घृतमुदच्यतेउध्विनोस्मिन्निति एतोदंक चर्ममयभांडं अनु० दकेकिं उदकादंचनः जाल
मानायः आनीयंतेमत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः जालमिति किं आनयनः खनोघच चाह्वन् आखनः आखानः धित्करणामन्यतो
पयमितिज्ञायनार्थं मतेनभागः यदमित्यादित्यादिखनेर्डडरइकइकवकावाच्याः आखः आखरः आखनिकः आखनिकः एतेख
निवचनः ईषडः लुपुक्छुर्थे पुखलुकरणाधिकरणयो रितिनिहंतं एषडः खमुखार्थेपूपपदेषुखलुस्यात् तयोरेवेतिभावे

सि.को.क.

५२

कर्मणिचक्रुडुष्काः कदोभवता अकृष्टे इषत्कारः सुकारः निमिमिलयां खलचोरात्वं नेगिवाचं ईषन्निमयः उः प्रमयः सुविलयः नि
मयः मयः लयः उपसर्गात् खलघञोः उपसर्गादेव लभेर्नु स्यात् ईषत्खलभः उः प्रलभः सुप्रलभः उपालभः उपसर्गात्किं ईषत्लभ
लभः न सुडुर्भां केवलाभ्यां उपसर्गात् राहिताभ्यां सुडुर्भां लभेर्नु मन स्यात् खलघः जोः सुलभ उर्ध्वं भं केवलाभ्यां किं सुप्रलभः अ
तिडुर्ध्वं भः कथं तर्हि अतिडुर्लभम् अतिसुलभमिति यदा स्वर्ती कर्म प्रवचनीयो तदा भविष्यति कर्तृकर्मणोश्च भूक्तो ४ कर्तृक
र्मणोः शिषदादिषु च उपपदेषु भूक्ते जो ४ स्वल्पात् यथा संख्यं नेष्यते कर्तृकर्मणा धातो रय वधानेन प्रयोज्ये ईषदाद्यस्मृततः प्रा
क् कर्तृकर्मणोश्चार्थयोरिति वाच्यं खित्वा नृसुम् अनाद्येन आद्येन उः खेन भयते दुर्गे भवं ईषदाद्यं भवं स्वाद्यं भवः उराद्यं करः
स्वाद्यं करः चार्थयोः किं आद्येन सुभूयते आतोयुच खलोपवादः ईषत्पानः सोमोभवता उः यानः सुयानः माषायां शसियुधिदृशि
धृषिमृषिभ्यो यज्वाच्यः उः शासनः डुर्योधनः इत्यादिषात् यदांतात् न स्य रणो न निष्पानं सर्पिषानं घात्किं निरायः यदांतात् किं पु
ष्पति यदेअंतः पदांतो यमिति सप्तमी समासोयं तेनेहेन सुसर्पिकेण आवश्यका धमरप्येयोर्णिनि अवश्यकारि शतं दापी कृ
त्याश्च आवश्यका धमरप्येयोरिति व अवश्यं हरिः सेव्यः शतं देयं क्रियते च संज्ञायां धातोः क्तिच् कृत्वा दा शिषि संज्ञायां तितु
वेति नेडु भवतात् भूतिः न क्तिचिदार्थश्च अनिष्ठां वन नितनोत्पादीनां च दीर्घानुनासिकलोपो नस्तः क्तिचि परेयंति वंति रंति तं

रामः

५२

तिः सनः क्विचिलोपश्चात्स्थान्यतरस्यां सनोतेः क्विचिच्चात्वंगासात्वोपश्चवाः सनुतात् सातिः सतिः संतिः देवासु नंदेयासु देवदत्त
ः अलखल्वा प्रतिषेधयोः प्राचात्काप्रतिषेधार्थयोर्लखल्वा रूपपदयोः क्तास्यात् प्राचां ग्रहाणां पूजार्थं अनेवाच्येनेति निय
मात्रोपपदसमासः दोदहोः अलंदत्वाद्युमास्थायीत्वाखलु अलखल्वा किंमाकार्षात् प्रतिषेधयोः किंअलंकालः उदीचांमा
शेव्यतिहारे व्यतिहारेथेमाङ् ४ क्तास्याद् पूर्वकालार्थमिदं मपतेरिदन्यतरस्यां भेङ्ङ्कारेतादेशः ४ स्याद्वाप्यपिअपमित्यर्था
च्चेते अपमाय उदीचां ग्रहाणाद्यथाप्राप्तमपिपावित्वाअपमयतेपरवुरयोगेचपरेणापूर्वस्यावरेणापरस्य योगेगमेधातोः
क्तास्यात्अप्राप्यनदीपर्वतः परनदीयोगोऽवपर्वतस्यभतिकम्पपर्वतं नदीअवरपर्वतयोगीवनद्याः समानकर्तृकयोः पूर्व
काले समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकालेविद्यमानाद्वातोः क्तास्यात्क्तात्वमयकृतोभावेइतिभावेभुक्ताव्रजतिदित्वमेतं
उंस्वात्वाभुक्तापीत्वाव्रजतिअनुदानेन्यनुनासिकलोपे विष्णुनत्वास्तोति स्वरत्यादेः श्रुकः कितीतिनित्यमिदुभावः पूर्वविप्रति
षेधेन लृच्चा सृत्वा धृत्वा क्तिस्कादिस्पंदोः एतयोर्नलोपोनस्यात्क्तिपरेस्कात्वा उदित्वादित्वा स्पत्वा स्पदित्वा नक्कोसेट् सेट्
क्ताकिमुस्यात् शपित्वा सेट्किं कृत्वा मृडमृद् गृधकषक्तिशब्दवसः क्तास्य ४ सेट्क्ताकितमृडित्वाक्तिशः केतिवेदेक्ति
शित्वाक्तिष्ण उदित्वा उषित्वा रूद्विदेति कित्वं रूदित्वा विदित्वा मुखित्वा गृहीत्वा नोपधोस्यफांताद्वा सेट्क्ता कित्वाद्वाअर्थि

सि कोरु

५३

त्या श्रंथित्वा गुफित्वा गुंफित्वा नोपधात्किं कोथित्वा र्फित्वा वचिं लुच्युतश्च मेढक्काकिडावचित्वा वंचित्वा लुचित्वा लुंचित्वा रितित्वा
अर्त्तित्वा तृषित्वा मृषित्वा कृषित्वा तृषित्वा मृषित्वा कृषित्वा कृषित्वा कृषित्वा रलोप्युपधादित्वा
कित्त्वमृषित्वा योतित्वा लिखित्वा लेखित्वा व्युपधात्विं वर्त्तित्वा लः किं सेवित्वा हलोदेष्टकिं एषित्वा सेढकिं भक्कावसति सुधोरि
ट उषित्वा क्षुषित्वा अचेष्ट पूजायामिति नित्यमिड अंचित्वा गतौ नुञ्चेत्यपि लुभित्वा लोभित्वा लुभोविमोहन इतीट विमो
हने नुलुब्धा जृबुश्चोऽक्कि आभ्यां परस्परत्क इट् स्यात् जरीत्वा जरीत्वा वृश्चित्वा उदितोवा उदितः परस्परत्का इडा शमित्वा अनुना
सिकस्य कीति दीर्घः शांत्वा घृत्वा देवित्वा कमश्चत्कि कमउपधाया दीर्घः स्याज्जलादोऽन्किपो कांत्वा कंत्वा कलिकिं कमित्वा पूङ्
श्चेति वेढ पवित्वा पूत्वा जातनशां विभाषा जातानां नशे नलोपोवा स्यात्किपो भक्का भक्कारक्का रक्का मद्धिनशोरिति नुम् तस्य
पक्षे लोपः नष्टा नष्टा रथादिभ्यश्चेतीट पक्षे नक्षित्वा कृलादाविति वाच्यं नेह अंजित्वा उदित्वा द्विट् पक्षे अक्का अंक्का जनसनेत्या
त्वं खाता ० खनित्वा घतिस्पतीतीत्वं दित्वा सित्वा मित्वा स्थित्वा दधातहिऽहित्वा जहातेश्चत्कि हित्वा हाङ्कु हात्वा अदोजा धिः
जाक्षासमासेऽनञ्पूर्वेऽप्योत्पपृ अयप पूर्वपदेऽनञ्समासेऽप्योत्पवादेशऽस्यात्तुक् प्रकृत्य अनञ्जकिं अकृत्वा पर्युदासाश्च
यरात्नेह परमकृत्वा घत्वनुकोरिति द्वः घत्वेनुकिचकर्तव्ये एकादेश शास्त्रमसिद्धं स्यात् कोसिचत् इह घत्वं न अधीत्यपेत्

रामः

५३

इत्थेति नुक्वाल्पपि अनुदानोपदेशवततिनोत्पादीनामनुनासिकलोपोवास्या ह्यपि व्यवस्थितविभाषेतं तेनमांतानिवा
नांतानिवावनादीनांचनित्यं आगत्य भागस्य पुरास्य प्रहृत्य प्रमत्त वप्रत्त वित्त्य भदोजाधिः प्रजाध्य अंतरंगानपिविधीन्व
हिरंगोपित्यवाधते जाधिविधौल्यप्युहृतात् तेनहीत्वदत्वभावेत्वदीर्घत्वश्रुष्टदोल्पपिन विधायमदायेप्रखन्यप्रस्था
यप्रक्रम्य आपृध्यप्रदीव्य नल्यपित्यपिपरेद्युमोत्पादेरित्वनंधेद प्रवापप्रमायप्रस्थायप्रगायप्रयायप्रहृत्य प्रसायमी
नातिमिनोतीत्यात्वं प्रमायनिमाय उपदाय विभाषालीयते विलोपलीय गिलोपः उच्चार्य विचार्यल्यपिलेद्युपूर्वातलघु
पूर्वात्परस्परौत्पादेशः स्यात्पि विगणाय प्रगामप्यप्रवेभिदृष्यलघुपूर्वात्किं संप्रधार्य विभाषाः पः आप्रोतेरौत्पादेशौवा
स्यात्पिपापप्यप्राप्यक्षिय क्षियोल्पपिदीर्घः स्यात्प्रदीपल्यपिच वेतोल्पपिसंप्रसारणंनस्यात् प्रवापज्यश्च प्रज्यायः च
श्चउपव्याप विभाषापरेः परैर्वैजोवासंप्रसारणंस्यात्पितु कंवाधित्वा परत्वाद्भल इतिदीर्घः परिवाप परिवाप कथंमुखंवा
दायस्वपिति नेत्रेनिमील्यहसतीति व्यादानसंमीलनोत्तरकालेपि स्वापज्ञास्योरनुवृत्तेः तदंशविवक्षयाभविष्यतिआमी
क्षोपणमुलच योनः पुन्येधोने पूर्वविषयेणामुल्लस्यत्काच द्वित्वंस्मारंस्मारं नमनिशिवंस्मृत्वास्मृत्वा पापंपापंभोजंभोजंश्चा
वंश्राघंचित्स्ममुलेरितिणामुलपरेणौवादीर्घ गामांगमं गमंगमं विभाषाचिस्ममुलेरितिनुच्चातं भंलंभंला भंल्यवस्थित

विभाषया उपसृष्टस्फुटित्यनुमः पुलभंलाभंजाये विचिनलिति गुराः जागरं जागरं पंतस्थाप्येवं न पद्यनाकांक्षे पद्ये उपपक्षे पूर्वका
 लेयत्मा प्रतन्न पत्रपूर्वोत्तरा क्रियेत द्वाक्यं अपरं नाकांक्षते चेत् यदयं भुंक्ते ततोः पठति इह का सामुल्लेन अनाकांक्षे किं पदयं भुं
 क्ता व्रजति ततोऽधीति विभाषाये प्रथमपूर्वेषु आभीक्ष्ण्ये इति नानुवर्तते एषु पपदे सुसमीन कर्तृकयोः पूर्वकाले क्ताणामुलो वास्त
 : अये भोजं व्रजति अये भुक्ता प्रथमं भोजं प्रथमं भुक्ता पूर्वभोजं पूर्वभुक्ता पक्षे लडादपः अये भुंक्ते ततो व्रजति आभीक्ष्ण्ये नु पूर्व
 विप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः अये भोजं भोजं व्रजति भुक्ता भुक्ता भुक्ता कर्मणा क्रोशे कृजः खमुज्ज कर्मणु पपदे आक्रोशे गमे
 चोत्कारमाक्रोशेति करोति रुद्धारणे चोशब्दमुच्चायेत्यर्थः स्वाडुमिरामुलः स्वादर्थे भुक्ता जोगामुल्पादे कर्तृकयोः पूर्वकाले पूर्व
 पदस्य मोतत्वं निपात्यते अस्वाद्धी स्वाद्धी कृत्वा भुंक्ते स्वाडुकारं भुंक्ते संपन्नकारं लवणाकारं संपन्नलवणाकारं स्वाडुपर्यायो वास्य
 रूपेणात्कापि स्वाडु कृत्वा भुंक्ते अन्यथैवं कथमित्थं सुसिद्धा प्रयोगश्चेत् एषु कृजोगामुल्पात् सिद्धः अप्रयोगोऽप्येवं भूतश्चेत्
 कृजव्यर्थत्वात् प्रयोगानर्ह इत्यर्थः अन्यथाकारं एवंकारं कथंकारं इत्थंकारं भुंक्ते इत्थं भुक्ते इत्यर्थः सिद्धेति किं शिरोन्यथा कृ
 त्वा भुंक्ते न्यथा तथेयोरसूपापतिवचने कृजः सिद्धा प्रयोग इत्येव असूयवापतिवचने यथाकारं महं भोक्षे तथाकारं भोक्षे किं
 तवा इनेन कर्मणि हशि विदोः साकल्पेः कर्मणु पपदेणामुल्पात् कन्यादर्शवस्तिसर्वाः कन्या इत्यर्थः वास्मिणा वेदं भोजयति यं यं

वासरानां तानां तिलभते विचार्यति वातं सर्वं भोजयतीत्यर्थः यावति विदजीवोः यावद्देदं भुंक्तेः पावत्यभते तावदित्यर्थः यावज्जीव
मधीते चर्मोदरयोः पूरेः कर्मणीत्येव चर्मपूरं स्मृणाति उदरपूरं भुंक्ते वर्षप्रमाणं तुलोपश्चात्पान्यतरस्यां कर्मण्यप्यपदे पूरेणामु
ल्याङ्कारलोपश्च वासमुदायेन वर्षप्रमाणं गम्ये गोष्यदं प्रहृष्टो देवः गोष्यदं पूरं अत्येति किं उपपदस्य माभूत् मूर्धिका विलपु च
ले कोयेः चकार्थे पु कर्मसूपपदेषु कोयेणामुल्याङ्कारो चेत्लकोपं हृष्टो देवः वस्त्रकोपं वसनकोपं निमूलसमूलयोः क
षः कर्मणीत्येव कषादिष्वनुप्रयोगं वक्षति अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते निमूलकापं कषति समूलकापं कषति निमू
लसमूलं कषतीत्यर्थः एकस्यापि वात्तर्थास्य निमूलादि विशेषणसंबन्धेन देः तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेषभावः अ
क्काचूर्णरूपेषु पिषः एषु कसुपि घेर्णामुलं शुष्कपेषं पिनष्टि शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः चूर्णयेषं रूपेषु समूलास्तनीवेषु हनु
कृजग्रहः कर्मणीत्येव समूलघातं हन्ति सुकृतं कारं करोति जीवग्राहं गृह्णाति जीवतीति जीवः इगुपचलक्षणेः कः जीवंतं गृह्णा
तीत्यर्थः करणो हनः पादघातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन् नित्यसमासार्थो योगः भिन्नवातुसंबन्धेन हिं
सार्थानां च इति वक्ष्यते हने पिषः त्विह ते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णामुलं उदपेषं पिनष्टि उदकेन पिनष्टीत्यर्थः दस्ते वत्तिग्रहो
हस्तार्थे करणो हस्तवत्तं वत्तयेति करवत्तं हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः हस्तग्राहं गृह्णाति कार्याहं पाणिग्राहं स्वपुषः करणं

सि. क.
५५

नेवस्वइत्यर्थग्रहणान्तेनस्वरूपेपर्यायविशेषेषुचरामूलस्वयोषंपुण्यातिधनयोषंगोयोषं अधिकारोवंधश्चक्रवंधंवधातिचक्रैव
धातीत्यर्थः संज्ञायां वधातेपुचरामूलस्वयोषंपुण्यातिधनयोषंगोयोषं अधिकारोवंधश्चक्रवंधंवधाति चक्रैवधातीत्यर्थः सं
ज्ञायां वधातेरामुलसंज्ञायांकोचवंधवंधश्चक्रवंधंमपूरिकावंधंमदालिकावंधं वंधविशेषाणांसंज्ञाएताः कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः
जीवनाशनश्चपति जीवोर्नशपतीत्यर्थः पुरुषवाहंवेहति पुरुषोचहतीत्यर्थः दुर्द्धुश्चिपूरोः दुर्द्धुर्कर्त्तरिदुर्द्धुश्चोषं श्रुत्यातेक्ष्णादि
रुद्धुस्त्वतिष्ठन्श्रुयतीत्यर्थः दुर्द्धुपूरंपूर्यतेदुर्द्धुमुखेवधठदिर्वर्षादकादिनापूरोर्भवतीत्यर्थः उपमानेकर्मणिचचात्कर्त्तरि
घृतनिधायनिहितंजलं घृतमिवसुरक्षितमित्यर्थः अजकनाशनश्चः अजकइवनश्चइत्यर्थः कषादिपुयथाविध्यनुपयोगः यत्मा
रामुलुक्तसंवापयोक्तव्यइत्यर्थः तथैवादाहृतंउपदंशस्तृतीयायां इतः प्रभृतिपूर्वकालइतिसंवध्यते तृतीयाप्रभृतीन्पत्तर
स्यामितिवासंमासः मूलकोपदंशंभुक्तेमूलकेनोपदंशं दस्यमानस्यमूलकस्य भुजिपतिकरणत्वात्तृतीया यद्यपिउपदंशिनासर
नशादुसंवंधस्तथापिअर्थोः स्तेवकर्मत्वात् एतावन्तैवसामर्थ्येनप्रत्ययः समासश्च तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् हिंसा
र्थानांचसमानकर्मकारणां तृतीयांतेउपपदेः नुपयोगधातुनासमानकर्मकाङ्क्षितार्थास्ममुत्पत्ता दंडोपघातंगाः कालयति
दंडेनोपघातं दंडताडं समानकर्मकारणांकिं दंडेनचोएमाहृत्पगाकालयति सत्सम्प्रांचोपपीडरुधेकर्षः उपपूर्वेभ्यश्पीडदि

रामः
५५

भ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयांते चोपपदेणामुत्पत्तात् पार्श्वोपपीडं शेतं पार्श्वयोः पपीडं पार्श्वोभ्यामुपपीडं बुजोपरोधंगाः स्थापयति व
जेन बुजे उपरोधंगाः पारापुपकर्षं धानाः संगृह्णाति पारापुपकर्षं पारिणोपकर्षं समासत्रौ तृतीयासप्तम्योर्धन्तोवामुत्पत्तात्
सन्निकर्षेण गम्यमाने केशग्राहं युध्यन्ते केशेषु गृहीत्वा हस्तग्राहं हस्तेन गृहीत्वा प्रमारोचतृतीया सप्तम्योरित्येव धैरुलोक
र्षं खंडिकां छिनत्ति द्वांगुलेन घातुलेनोत्कर्षं अपादाने परीसाया परीसात्वेण शयोः थायं धावति द्वितीयायां च परीसाया
मित्येव यद्विग्राहं युध्यन्ते लोहग्राहं अपगुणेण मुलिगुरी न घमन इत्यस्यैवोवाजात्स्यास्ममुलिभस्य पगोरं युध्यन्ते अस्प
पगारं स्वागे ध्रुवे द्वितीयायामित्येव अध्रुवे स्वांगे द्वितीयांते धातोर्गो मुलः ध्रुविक्षेयं कथयति ध्रुवं विक्षेपं कथयति ध्रु
वं विक्षेपं अध्रुवे किं शिखुत्सिप्ययेन विना न जीवनं तदुवं परिक्रिडमाने च सर्वतो विवाह्यमाने स्वांगे द्वितीयांते सामुत्पत्ता
त्तु उरु प्रतिपेषं युध्यन्ते कृत्स्नामुरः मती पीज्यान्ता इत्यर्थः उरोविदारं प्रतिचत्करेनैवः क्वार्थमिदं विशिष्यति यद्विद्वंदां च
प्यमानां सेवमानयोः द्वितीयायामित्येव द्वितीयांते उपपदे विश्वादिभ्योणामुत्पत्तात् आप्यमाने आमेत्यमाने चार्थे गम्ये गेहदि
इत्याणां विश्वादि क्रियाभिः साकलेन संबधो व्याप्तिः क्रियायाः पौनपुन्यमासेवा नित्यवो शयोरिति द्वित्वं नूनं भवति समासेनैव
स्य भावतस्तयो रूक्तात्वात् पद्यप्याभीक्षेपेणामुलुक्त एव तथ्यपि उपपदसंज्ञार्थमासेवामामिति पुनर्विधिः गेहानुप्रवेशमा

सि. क.

५६

स्तेगेहंगेहमनुपवेशंअनुपशमनुपवेशम्प्रवेशमनुपवेशंस्वंगेहानुपयातेगेहानुपयादंगेहानुस्कंदंअसमासेतुगेदस्य
णामुलंतस्येचपर्यायेणदित्वंअस्यतित्तयोःक्रियांतरकालेषुक्रियामंतरयतिव्यवधच्चइतिक्रियांतरस्तस्मिन्धात्वर्थेवर्त
मानादस्यतेस्तुष्यतेश्चकालवाचिषुद्वितीयांतेषुपपदेषुणामुत्स्थात्घ्राहत्यासंगाःपापयतिघ्राहमत्यासःघ्राहतयंअ
त्यसनेततर्षणेनचगवांयानक्रियाव्यवधीयतेअथपापयित्वाघ्राहमतिकम्पपुनःपापयतीत्यर्थःनाम्नादिशियेहोद्विती
यायामित्येवनामादेशमाचष्टेनामग्राहमाकृयतिअवपेःयथाभिप्रेतारूपानेकजःकारणमुलौअथथाभिप्रेतारूपानं
नामअप्रियस्याच्चेःप्रियस्यनीचैःकथनंउच्चेःकृत्यउच्चेःकृत्वाउच्चेःकारेअप्रियमाचष्टेनीचैःकृत्यनीचैःकृत्वानीचैःकारं
प्रियंभूतेतिर्यचपवर्गेतिर्यकृशदेकजःकारणमुलौस्तःसमोज्ञोगम्यायांतिर्यकृत्यगतःतिर्यकृत्वातिर्यकारंसमा
पगतइत्यर्थःअपवर्गेकिंतिर्यकृत्वाकारंगतःस्वांगेतस्यप्रत्ययेकभुवोःमुखतःकृत्यगतःमुखतःकृत्वामुखतःकारंमुख
तोभूयमुखतोभूत्वामुखतोभावम्नाथार्थप्रत्ययेचार्थेनाथार्थप्रत्ययांतेअर्थविषयेउपपदेकभुवोःकारणमुलौस्तः
अनानानानाकृत्वा नानाकृत्य नानाकारं विनाकृत्य विनाकृत्वा विनाकारं नानाभूय नानामृत्वा नानाभावं एकधाकृत्वा
अनेकंइत्यनेकंभूत्वाएकधाभूयएकधाभूत्वाएकधाभावंएकधाकृत्यएकधाकारंप्रत्ययग्रहणंकिं हिरूकृत्वाएथा

रामः

५६

भूत्वा तूष्णीमिभूवः तूष्णीशब्दे भुवः ४ कारणमुलौलः तूष्णीभूय तूष्णीभूत्वा तूष्णीभावं अन्वच्छातुलोमे अन्वक् शब्दे उपप
दे भुवः ४ कारणमुलौलस्तश्चानुकूल्ये गम्यमाने अन्वाभूयास्ते अन्वाभूत्वा अन्वग्भावं अगतः पार्श्वतिष्ठः पृष्ठतो वा नुकूलो भू
त्वा आसन्न इत्यर्थः आनुलोमे किं अन्वाभूत्विति वृत्तिरपृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः इत्यलौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितं विस्तर
स्तु यथा राखंडर्शितः शब्दकोस्तु मे १ भद्रैजिदीक्षितकृति ४ सैषा सिद्धांतको मुदी ॥ प्रीतिभूपाभ्रगभताभ्रवानीविश्वना
थयो ॥ ॥ शुभसम्बत् १९२६ सालमिति चैत्रवदि १० रोज ७ तद्दिने सम्पूर्णम् ॥ ॥ लिखितेयं श्रीमैत्री पूरमहावि
हारे ठहिरिटोलकाथवा हालमावस्थे योगपालवज्राचार्यः ॥ १ ॥ पदक्षरे पदप्रष्टुं ह्रस्वदीर्घविसर्गयो ॥ मात्राही
नञ अनुस्वार न दोषधी मतांबुधैः ॥ १ ॥ शास्त्रोक्तफलमस्तु सर्वदा कालेशुभम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ५३३३३३ ॥

सि.को.ह.

५७

आ.म.प.क.वि. ASMA ARCHIVES	3669	
------------------------------	------	--

रामः
५७